

Folkval och fyrkval 1863–1909

Två rösträttssystem i teori och praktik

I

Med genomförandet av 1866 års representationsreform blev utformningen av den kommunala rösträtten i Sverige en angelägenhet med rikspolitiska konsekvenser. Två femtedelar av den nya riksdagen, första kammaren, utsågs nämligen av landstingen och av stadsfullmäktige i de största städerna. Dessa kommunala korporationer valdes i sin tur efter en röstskala, fyrkskalan, i vilken antalet röster stod i proportion till den röstberättigades inkomst, förmögenhet och egendomsinnehav. Vid andrakammarvalen gällde däremot alla manliga röster lika ovanför en inkomstgräns, som avsåg att garantera väljarens ekonomiska oberoende och politiska intresse.¹

Kännedomen om hur dessa till synes vitt skilda rösträttssystem verkade i fortsättningen är av vitalt intresse för förståelsen av viktiga sidor av Sveriges politiska historia 1866–1909. Forskningen har heller ingalunda lämnat problemet obeaktat. Men dess intresse har hittills främst koncentrerat sig till andra kammaren och dess väljarkår.² Valen till första kammaren och dess valkorporationer väntar ännu på en djupgående undersökning. Det är ett företag, som fordrar samarbete mellan flera

¹ K. Prop. 1862/63, nr 61, s. 41 f.

² Så STEN CARLSSON, Lantmannapolitiken och industrialismen, 1953, och GUNNAR WALLIN, Valrörelser och valresultat, 1961. En stor sammanfattande framställning för båda kamrarna ges i GEORG ANDRÉNS arbete Tvåkammarssystemets tillkomst och utveckling, 1937 (Sveriges Riksdag, bd IX).

forskare för att kunna genomföras. Föreliggande framställning, som med nödvändighet måst göras delvis skissartad, vill visa att det kan vara ett lönande företag. Först den kommunala och regionala forskningen kan ge oss en ny och säkrare bild av förutsättningarna för Sveriges riks- och kommunalpolitik under åren mellan De Geers och Lindmans reformer och av hur dessa förutsättningar förändrades.

Det faktum, att riksdagens båda kamrar skulle komma att utses efter olika rösträttsgrunder rönne föga uppmärksamhet i debatten om representationsreformen 1863–65. Förhållandet har väckt senare forskares förvåning.³ Förklaringen till den utblivna debatten på denna punkt är främst den, att såväl reformens anhängare som dess motståndare var ense om, att skillnaden inte skulle få någon praktisk betydelse. Det betydde inte, att man fränkände frågan om rösträttsskalornas utformning all betydelse. Tvärtom betonade statsminister Louis De Geer, att det var ett väsentligt villkor för reformen, att den nya riksdagens båda kamrar ytterst vilade på samma väljarunderlag. Endast därigenom kunde första kammaren, som genom andra bestämmelser skapats konservativare än medkammaren, få den inre styrka, som gav dess konservatism den rätta motståndskraften. De Geer hävdade, att villkoret uppfylldes av regeringens reformförslag, som gav majoriteten av de politiskt röstberättigade medborgarna – och därmed menade han samhällets medelklasser – makten att tillsätta båda kamrarna. De Geers auktoritativa tolkning av representationsförslagets innebörd blev i dessa som i andra stycken normgivande för reformvännernas argumentation.⁴

³ GUNNAR REXIUS, *Det svenska tvåkammerssystemets tillkomst och karaktär*, 1915, s. 310. SIGFRID WALLENGREN, *Förstakammarfrågan inför svenska riksdagen efter 1866*, 1916, s. 23.

⁴ K. Prop. 1862/63, nr 61, s. 40 ff (De Geers yttrande till statsrådsprotokollet den 5/1 1863). [LOUIS DE GEER], *Några ord till försvar för det hvilande representationsförslaget*, 1865, s. 59. För uttalanden i samma riktning av reformvän-

Men tesen om kamrarnas ursprungsgemenskap motsades inte heller av reformmotståndarna. Det kan exemplifieras av Henning Hamiltons ställningstagande. Han anslöt sig i sin broschyrgranskning om än med tvekan till De Geers antagande, att den kommunala rösträttens stora spridning skulle uppväga dess plutokratiska tendens och därigenom ge ungefär samma väljarskikt huvudinflytandet i båda kamrarna. Han fruktade i stället, att första kammaren skulle bli alltför demokratiskt betonad genom att den graderade skalan skulle komma att upphävas eller genom att bönderna utnyttjade sina möjligheter att erövra majoriteten i landstingsvalen.⁵

Politikernas bedömning av representationsreformens verkningar fotades knappast alls på några statistiska beräkningar av väljarkårens sociala sammansättning och ekonomiska struktur. Fältet låg öppet för felbedömningar. Som en sådan felbedömning har forskningen värderat De Geers förnekande av fyrkskalans plutokratiska verkningar, även om den noterat, att hans officiella uttalanden kanske inte helt bars av inre övertygelse.⁶ I Gunnar Rexius' omdöme, att De Geer genom den olika röstberäkningen gjorde kamrarnas ursprungsgemenskap illusorisk, instämmer med skilda variationer senare forskare som S. J. Boëthius, Sigfrid Wallengren, Georg Andrén och Olle Nyman.⁷

nerna Hugo Hamilton, greve L. af Ugglas, Robert De la Gardie, C. A. Manner-skantz och J. A. Gripenstedt se REXIUS, a.a., s. 316 ff.

⁵ [HENNING HAMILTON], Bidrag till granskningen af Kongl. Maj:ts Nådiga proposition . . ., 1865, s. 22. DE GEER, a.a., s. 58, samt i skriftligt bemötande av Carl XV:s anmärkningar citerat i GEORG ANDRÉN, De ekonomiska valbarhetsvillkoren till Första kammaren i 1866 års RO, GHÅ 1933: 2, s. 174 f.

⁶ ANDRÉN har i sin studie 1933 dragit fram aktstycken, där De Geer i sin argumentering inför den reformovillige kungen poängterat fyrkskalans konserverande verkningar. Andrén ser detta som ett utslag av politisk taktik, s. 161.

⁷ REXIUS, a.a., s. 305. S. J. BOËTHIUS, 1865–66 års representationsreform i idéhistorisk belysning, HT 1918, s. 241 (matematisk felkalkyl). WALLENGREN, a.a., s. 23. ANDRÉN 1937, s. 73, 92 f., 222 et passim. OLLE NYMAN, Förstakammarproblemet, StvT 1954 s. 131 ff., 136 ff. (upprepar Rexius' synpunkter, De Geer gjorde en felbedömning). Försiktigare WALLIN, a.a., s. 53 (någon underskattning).

Man har sett De Geers misstag som en matematisk felkalkyl men också trott sig finna en förklaring i den dåtida liberalismens nästan blåögda samhällsoptimism, som med ståndsorfattningens avskaffande trodde sig avskaffa klassmotsättningarna i samhället.⁸ Att detta ideologiska moment spelat en roll låter sig också säga. Men det hindrar inte, att man undersöker, huruvida 1860-talets ledande politiker kunde bygga sina påståenden på en solidare verklighetsgrund än idéernas.

Professor Herman L. Rydin ger ett svar i sin skriftliga plädering för representationsförslaget. »Borttagandet av en graderad röstkala (dvs. vid andrakammarvalen) måste visa sig fullt befogat för var och en, som erinrar sig det motstånd, den graderade röstskalan rönste vid uppgörandet av de nya valordningarna för städerna efter 1856–58 årens riksdag, och som fäst uppmärksamheten på riksdagsmannavalens utgång i städerna och jämväl på landet, där sällan och undantagsvis ifrågakomna val skulle, om omröstningen skett efter huvudtal, fått en annan utgång än det erhållna.»⁹

Rydins påstående är delvis motsägelsefullt, och det har inte varit möjligt att kontrollera dess sanningshalt.¹⁰ Men det ger en viktig fingervisning om var politikerna kunnat hämta erfarenheter för sin bedömning av representationsreformens verkningar. Med rätta kunde man nämligen göra det i bondeståndsvälen efter 1809. Inte bara att de liksom landstingsvälen förrättades vid häradstinget av elektorer som valts efter graderad skala, denna graderade skala var identisk med den, som gällde vid de kommunala välen. Vid dessa senare tillkom visserligen de röster, som erhöles för inkomst av kapital, rörelse och anställning. Men det förefaller realistiskt att acceptera reformmotståndaren

⁸ REXIUS, a.a., s. 351, ANDRÉN, 1937, s. 93.

⁹ HERMAN RYDIN, *Betraktelser i representationsfrågan*, 1865, s. 125. Uttalandet har noterats redan av REXIUS, a.a., s. 311.

¹⁰ Rydins resonemang kunde ju lika gärna gälla ett försvar för den graderade röstskalans tillämpning också vid andrakammarvälen.

O. I. Fåhraeus' omdöme, att dessa fyrkar endast undantagsvis kunde förändra situationen till bondeståndets nackdel. Jordbruksfastighetsfyrkarna utgjorde 1865 hela 77 % av det totala kommunala röstetalet utanför Stockholm.¹¹

Den ursprungliga kommunala rösträttsskalan, där röstetalet graderades efter hemmantalet, ändrades visserligen efter en framstöt från riksdagen i april 1863, men detta skedde alltså först efter det att regeringen framlagt sin proposition i representationsfrågan. Taxeringsvärdet blev nu i stället för hemmantalet normerande för jordägarnas röstetal. Jordägarnas inflytande i kommunala angelägenheter stärktes samtidigt något i förhållande till löntagarnas. Reformen åsyftade väl inte att åstadkomma någon revolution i de kommunala maktförhållandena utan motiverades med skatterättsvisynpunkter.¹² Men på lång sikt öppnade den onekligen vägen för ett mera renodlat penningtänkande i kommunala rösträttsfrågor. Tidigare måste detta ha hämmats av det faktum, att en reellt sett betydligt fattigare bonde långt ifrån sällan kunde ha större kommunalt inflytande än en rikare på grund av sitt högre hemmantal.¹³

Vid 1865 års riksdag kunde politikerna med än större säkerhet bedöma fyrkskalans verkningar, eftersom den då hade fungerat i närmare tre års tid. Hela sjuttiotre landstingsval hade hunnit företagas under den tiden, och de hade följts med spant intresse av såväl anhängare som motståndare till representationsreformen.¹⁴ Desto mer anmärkningsvärt att ingen nu häv-

¹¹ O. I. FÅHRAEUS, Ytterligare bidrag till det hvilande representationsförslagets granskning, 1865, s. 29 f. Fyrktalet beräknat på grundval av uppgifterna om bevillingens storlek i Generalsammandrag öfver 1865 års bevilling, 1866.

¹² En refererande framställning av debatten ges av FREDRIK LAGERROTH, Mantal och fyrk, StVT 1928, s. 22 ff.

¹³ ABEU 1862/63 bet. nr 116, s. 5, lämnar drastiska exempel på detta förhållande. I en socken uppges två hemman med samma mantalsiffra ha haft så olika taxeringsvärden som 7 200 och 270 000 rdr.

¹⁴ Den officiella statistiken över landstingens ståndssammansättning följdes med uppmärksamhet inte bara av tidningarna. Enligt ett brev från C. J. Malmsten

dade, att dessa landstingsval lämnat alltför plutokratiska resultat. De Geer vidhöll, att övervikten vid landstingsvalen i de allra flesta fall stannade »hos dem, som icke kunna räknas till de rike». Reformmotståndarnas farhågor gick ut på att första kammaren skulle bli alltför demokratisk.¹⁵

Utfallen av de första landstingsvalen förmådde inte rucka De Geer eller andra politiker i deras tro på kamrarnas ursprungsgemenskap. Var denna tro rentav befogad?

2

En belysande jämförelse mellan 1867 års andra kammare och landsting kan lätt göras på den officiella ståndsstatistikens grund.

Tabell 1. Ståndsfördelningen i 1867 års landsting och 1867 års andra kammare utom Stockholm och Göteborg¹

	Adel		Präster		Stånds- personer		Borgare		Bönder		Summa	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Andra kammaren	15	9	8	5	59	34	16	9	75	43	173	100
Landsting	147	14	51	5	376	36	51	5	428	41	1053	101

till N. G. A. Bennich 5–6/9 1863 hade Carl XV ställt till med ett uppträde i statsrådet med anledning av att civildepartementet i sin förteckning felaktigt uppfört bönder som ståndspersoner, vilket naturligtvis inte sågs med blida ögon av reformmotståndarna (väl villigt meddelat till förf. av fil. lic. Stig Ekman, Uppsala). Följden blev att civilminister Lagerstråle i ett cirkulär av den 15/9 1863 anmodade länsstyrelserna att korrigera ev. felaktiga uppgifter i departementets statistik, som baserats på titelbruket. Jfr LENNART BOHMAN, Gotlands läns landsting 1863–1962, 1962, s. 62. Reformvännernas intresse kan exemplifieras med det förhållandet, att bonderiksdagsmannen Per Nilsson i Espö införde ståndsstatistiken i sina dagböcker, EDVARD THERMAENIUS, Lantmannapartiet, 1928, s. 430.

¹⁵ DE GEER, a.a., s. 58. NYMAN, a.a., s. 138, not 24 med där anförda belägg.

¹ I princip omvaldes halva landstinget årligen. 1867 års landsting avspeglar därför också 1866 års väljaropinion. Källor: Tidskrift för Sveriges landsting 1869, tab. litt. C. (den officiella statistiken), STEN CARLSSON, Ståndssamhälle och ståndspersoner, 1949, s. 341. Tidskrift för Sveriges landsting, ovan anf. tab., noterar en ökning av bondeklassens andel av landstingen mellan åren 1867 och 1868

Det är svårt att instämna i Sten Carlssons omdöme, att landstingens sammansättning »ger ett starkt intryck av huru de högre samhällsklasserna gynnades av den kommunala rösträttens gradering.»² Fyrkskalans verkningar har i varje fall inte slagit igenom i valresultatet mer än det politiska rösträttsstrecket. Ståndsfordelningen i landstingen och i andra kammaren visar en förbluffande stor överensstämmelse. Jämförelsen ger inga upplysningar om hur de respektive väljarkårerna såg ut, men man har all anledning att anta, att politikerna låtit valresultatet verifiera tesen om kamrarnas ursprungsgemenskap. Trots statistikens bristfälligheter är det säkert inte för djärvt att våga påståendet att De Geers bedömning i praktiken slog in vid 1866 och 1867 års val till landsting och riksdag.

Frågan om de olika rösträttssystemens inverkan på valen är därmed inte besvarad. Landstingens och riksdagens sammansättning är nämligen av flera skäl inte direkt jämförbara. Städernas överrepresentation var sålunda inte obetydligt större i riksdagen än i landstingen, trots att den enligt reformprinciperna inte borde vara det.³ Men medan städerna exklusive Stockholm och Göteborg 1869 besatte 22 % av andra kammarens återstående platser, kunde de samma år räkna blott 16 % av landstingens mandat. Därav den högre andelen borgare i andra kammaren, som kan avläsas i ovanstående tabell. Givetvis innebar detta också att andelen bönder i andra kammaren blev lägre än den annars skulle ha blivit. En direkt jämförelse mellan enbart landsbygdens representanter belyser detta förhållande.

från 41 % till inte mindre än 50 %. En närmare undersökning i de län, där förändringen varit störst, avslöjar dock, att ökningen till största delen måste bero på att tidskriften givit bondeklassen en vidare definition än den officiella statistiken. Jfr HUGO BLOMBERG, Studier öfver det nuvarande svenska landstinget, 1875, s. 19.

² CARLSSON, 1949, s. 339, jfr dock s. 341. Hans omdöme grundar sig på utfallet av 1863 års val som dock skilde sig obetydligt från 1866 och 1867 års.

³ WALLIN, a.a., s. 63 ff.

Tabell 2. *Landsbygdsrepresentationens sociala sammansättning i 1869 års landsting och 1870 års andra kammare*⁴

Grupp	Riksdag		Landsting	
	Antal	%	Antal	%
Större jordbrukare	29	21	173	20
Större företagare och cheftjänstemän	8	6	90	10
Högre ämbets- och tjänstemän	9	7	97	11
Mindre jordbrukare	80	59	463	52
Mindre företagare och lägre tjänstemän	4	3	31	4
Lägre ämbetsmän och folkskollärare	6	4	29	3
Övriga	—	—	1	—
	136	100	884	100

Tabellens siffror måste bedömas som mycket approximativa, eftersom den i stor utsträckning fått baseras på titelbruket. Så mycket är dock klart, att större företagare och högre ämbets- och tjänstemän fått större utrymme i landstingens landsbygdsrepresentation än i andra kammarens och det på böndernas be- kostnad.⁵

Fortfarande finns det dock andra faktorer än röstskalorna,

⁴ Källor: landstingstryck och länskungörelser för resp. år. Klassifikationen bygger i stor utsträckning på titelbruket. Samtliga officerare har dock kontrollerats; de som icke varit uppförda på aktiv stat eller kunnat hänföras till gruppen jordbrukare har förts till gruppen större företagare och cheftjänstemän, dit även räknats konsulter och fabrikörer. Ingen skillnad har gjorts mellan arrendatorer och ägare av jord. Till gruppen större jordbrukare har förts alla innehavare av säterier och personer med titeln lantbrukare.

En undersökning av landstingens sammansättning vart tredje år under perioden 1863–1923 har publicerats i Sveriges landstings tidskrift 1924, s. 6 ff. THERMAENIUS, a.a., s. 429, jfr s. 38, har uppvisat dess otillförlitlighet för äldre tider. Den beror förmodligen på, att man inte observerat, att somliga landsting endast publicerade namnen på de ledamöter, som stod i tur att avgå, varför siffrorna blivit för låga. Uppgifterna för 1869 har här hämtats från länskungörelsernas förteckningar över valda landstingsmän.

⁵ Jfr adelns större andel i landstingen i tab. 1 ovan. Inom bondeklassen fanns en av allt att döma ekonomiskt korrelerad social skiktning mellan större jordbrukare (lantbrukare) och mindre (hemmansägare). Båda dessa grupper behandlas dock här och i fortsättningen som en enda, bönderna.

som medverkat till skillnaderna i valresultatet. De mindre valkretsarna var överrepresenterade vid andrakammarvalen, medan landstingsvalkretsarnas representation var proportionell mot folkmängden.⁶ Det är ovisst vad detta haft för inverkan på valresultaten. Däremot är det troligt, att det verkat till de högre samhällsklassernas förmån, att landstingsvalkretsarna var mindre än riksdagsvalkretsarna och att de i regel valde fler än en representant. Därmed möjliggjordes en mer nyanserad bild av väljaropinionen i landstingsvalen än i andrakammarvalen, där principen majoritetsval i enmansvalkretsar bör ha gynnat den dominerande gruppen, i regel alltså bondeklassen.⁷

Det verkligt avgörande hindret för att mäta röstskalornas inverkan på valen i en jämförelse mellan dess slutresultat ligger emellertid i att de 1866 oftast förrättades indirekt av elektorer i ett val där varje röst gällde lika. Det är alltså valen av elektorer som bör jämföras, eftersom man inte kan utgå från, att andra kammaren och landstingen i sin sammansättning utgjorde en trogen avspiegling av elektorernas. Tvärtom visar den officiella statistiken att så inte har varit fallet för andra kammarens del, där på landsbygden 62 % bönder återfanns i elektorskåren men endast 53 % bland de elektorsvalda riksdagsmännen.⁸ Förhål-

⁶ Vid 1866 års andrakammarval varierade folkmängden i landsbygdsvalkretsarna mellan 12 600 och 41 600 personer, WALLIN, a.a., s. 59. Vid landstingsvalen utsågs en landstingsman och en suppleant för varje påbörjat femtusental invånare, landstingsförordningen, SF 1862 nr 16, § 3.

⁷ Dessa förhållanden kan belysas med exempel från Västmanlands län, där i riksdagsvalkretsen Åkerbo & Skinnskattebergs härad det senare, mindre häradet saknade möjligheter att göra sig gällande. I landstingsvalen hade däremot häradets bruksägare och bergsmän tillförsäkrats politiskt inflytande. I landstingsvalen i Snevringe och Gamla Norbergs bergslags härad kan man påvisa en genomförd proportionalism i landstingsvalen. I det förra häradet utsågs åren 1863–1867 två bruksägare, två godsägare och två bönder till landstingsmän och suppleanter, i det senare åren 1863–76 två bruksägare och två bergsmän, oberoende av de tillfälliga majoritetsförhållandena i de årligen väljande elektorskårerna. Jfr nedan s. 122, 127.

⁸ Värdena har framräknats på grundval av uppgifterna i Statistisk tidskrift, III, 1869, s. 168 ff.

landena vid landstingsvalen kan ha varit helt skiljaktiga och är totalt okända. Att kartlägga dem är ett flermansföretag. Undersökningen har därför begränsats till ett enda län, Västmanlands.

Det är möjligt att i detalj jämföra 1866 års val i två av de fyra andrakammarvalkretsarna i Västmanlands län. Elektorskorporationerna i östra och södra domsagan vid vårens landstingsval och sensommarens sedermera upphävda riksdagsmannaval kan fastställas med hjälp av bevarade valprotokoll. De enskilda elektorernas kommunala inflytande har därefter beräknats på grundval av uppgifterna i 1864 års kronouppbördsböcker. För att eliminera verkan av eventuella variationer i kommunernas taxeringsnormer och egendomsstruktur har detta inflytande mätts inte bara i absoluta röstetal utan också som relativ andel av kommunernas uppskattade totala röstetal.⁹

Västmanlands läns östra domsaga omfattade hela 20 socknar med en sammanlagd folkmängd av 27 000 innevånare. Sten Carlsson har med ledning av 1885 års rösträttsundersökning karakteriserat den som en storbondevalkrets, dvs. den dominerades vid andrakammarvalen av bönder med ett egendomsinnehav taxerat till mer än 5 000 kronor.¹⁰ Men den var långt ifrån någon godsägarvalkrets, ståndspersoner och större possessioner var relativt sällsynta.

⁹ De benämningar på domsagorna som här används av bekvämlighetsskäl var vid denna tid ännu inte de officiella. Östra domsagan omfattade Torstuna, Simtuna, Övertjurbo och Väla härad, södra domsagan Tuhundra, Siende och Snevringe härad, västra domsagan Åkerbo och Skinnskattebergs härad, norra domsagan Gamla Norbergs bergslags, Norrbo och Vagnsbro härad. Valprotokoll i Västmanlands östra domsagas arkiv, Sala och Västmanlands mellersta domsagas arkiv, Västerås. Avskrifter av valprotokoll och kronouppbördsböcker för Salbergs, Väsby och Västerås fögderier i länsstyrelsens arkiv, Västerås. Fyrktalet har beräknats på grundval av 1864 års taxering (prövningsnämndens beslut). I några fall kan fyrktalet för den enskilde ha blivit för lågt satt beroende på att uppgifter saknas om hans innehav av andelar i bolag, dödsbon o.d.

¹⁰ CARLSSON, 1953, s. 15, 428.

En jämförelse mellan östra domsagans elektorerna vid 1866 års landstingsval och samma års riksdagsval ger ett trots allt ganska överraskande resultat. Riksdagsselektorerna hade nämligen ett i genomsnitt klart *större* kommunalt inflytande än sina landstingskolleger från samma kommuner, vare sig man mäter detta inflytande i relativa eller absoluta tal. Medan mittväljaren bland de 37 undersökta riksdagsselektorerna förfogade över 1,6 % av sin hemkommuns totala röstetal, röstade mittväljaren bland de 29 landstingsselektorerna för bara 1,0 %. Jämför man de absoluta röstetalen innehade den genomsnittlige riksdagsselektorn 108 fyrkar mot ungefär hälften eller 56 fyrkar för landstingsselektorn.¹¹

Trots att materialet är litet måste man hävda att skillnaden är signifikant. Den kan heller inte hänföras till det faktum, att de mindre kommunerna var övergynnade vid landstingsvalen. En jämförelse mellan elektorerna kommun för kommun ger nämligen samma utslag. Av nitton undersökta kommuner gällde i fjorton, att riksdagsselektorerna hade högre röstetal medan det omvända förhållandet rådde i endast två, och tre kommuner sände samma representanter till de båda valförrättningarna.¹² Att riksdagsselektorerna var mer ansedda framgår vidare av att närmare hälften av dem valts eller skulle komma att väljas till landstingsmän eller landstingsmannasuppleanter, medan endast $\frac{1}{3}$ av landstingsselektorerna nådde så långt i sin kommunalpolitiska karriär.

Västmanlands södra domsaga var också en storbondevalkrets

¹¹ I undersökningen har Vittinge kommuns representanter måst uteslutas, eftersom dess riksdagsselektor inte var skattskriften i kommunen (!). Dess elektorerna vid 1867 års landstingsval röstade för 24 resp. 70 fyrkar. För sex kommuner som inte sände elektorerna till 1866 års landstingsval gäller jämförelsen valen 1864 (Sala), 1865 (Österunda, Sevala) och 1867 (Enåker, Kumla och Västerlövsta). Även de elektorerna, som ej tilläts rösta i riksdagsvalet eller uteblev, har medräknats.

¹² Förmögnare elektorerna sände Norrby och Västerlövsta, samma elektorerna Frösthult, Sevala och Östervåla.

för att använda Carlssons terminologi, men den skilde sig ur social-ekonomisk synpunkt ändå ganska avsevärt från östra domsagan. Dess fyra härad omfattade en bygd längs Mälaren, där det låg storgods som Ängsö, Geddeholm, Hedensberg, Askö, Fullerö, Tidö, Strömsholm och Ståholm, bruk som Ramnäs, Seglingsberg, Virsbo, Surahammar och Hallstahammar. I södra domsagan fanns det 1872 dubbelt så många röstägare i röstklasserna ovanför 250 fyrkar som i östra domsagan, trots att den förras folkmängd var mindre eller 23 000 innevånare mot östra domsagens 27 000.¹³ Man kunde ha anledning att vänta, att fyrkskalan här skulle ge ett starkare utslag än i östra domsagens mer renodlade bondebygd.

1866 års elektorerna i södra domsagan visar också genomgående upp högre röstinnehav än i östra domsagan. Men jämförelsen mellan elektorerna utfaller på samma sätt i båda valkretsarna. Också i södra domsagan hade landstingselektorerna 1866 betydligt mindre kommunalt inflytande än riksdagsselektorerna, även om man tar hänsyn till det faktum, att bruksförvaltare och godsinspektorer i praktiken representerade ett betydligt större röstetal än sina egna.¹⁴ Medan mittväljaren i landstingselektoratet innehade 2,9 % av sin hemkommuns totala fyrktal eller absolut räknat 117 fyrkar, förfogade mittväljaren bland södra domsagens riksdagsvalmän över inte mindre än 3,8 % av hemkommunens röstetal eller 237 fyrkar, alltså liksom i östra domsagan ungefär dubbelt så många. Även här visar en jämförelse kommun för kommun att riksdagsselektorerna hade en gynnsammare ekonomisk ställning än landstingselektorerna, låt vara något mindre markerat än i östra domsagan.¹⁵

¹³ SOS ser. R, II, s. 96 ff. Folkmängden enligt 1860 och 1870 års folkräkningar.

¹⁴ De har bokförts för brukets resp. godsets fyrktal. I södra domsagan utblev representanter från Berg, Badelunda, Dingtuna, Kungsåra, Lillhärad, Svedvi och Ängsö. Jämförelsen omfattar alltså endast de övriga sexton socknarna i domsagan.

¹⁵ I nio kommuner var riksdagsselektorerna förmögnare än sina landstingskolleger, i fyra fattigare. Tre kommuner sände samma elektor till båda valen.

Någon detaljerad jämförelse är inte möjlig att åstadkomma för länets två återstående domsagor. Med utgångspunkt från den officiella valstatistiken kan man dock jämföra valen i västra domsagan i ståndsfördelningens form.

Tabell 3. *Elektoraten vid val till landsting och andra kammare 1866 och 1867 i Västmanlands västra domsaga*¹⁶

Grupp	AK-val		Landstingsval	
	Antal	%	Antal	%
Bönder	12	44	13	56
Godsägare	4	15	2	9
Bruksidkare	8	30	5	22
Övriga ståndspersoner	3	11	3	13
Summa	27	100	23	100

Också i västra domsagan, som i typ kan klassificeras som ett mellanting mellan södra och östra domsagan, tycks förhållandena ha varit likartade. De fåtaliga notiser som bevarats från norra domsagans val motsäger heller inte tendensen.¹⁷ Vid de indirekta valförrättningarna på Västmanlands läns landsbygd 1866 har fyrkskalan – den plutokratiska skalan – lämnat ett mindre plutokratiskt resultat än rösträttsstreet.

Frågan är emellertid om skillnader i rösträttsystemet haft

¹⁶ Källor: Statistisk tidskrift III, 1869, s. 176 f. Valprotokoll för landstingsvalen i avskrift i länsstyrelsens arkiv, Västerås. För Skinnskattebergens härad, som endast valde udda år, gäller jämförelsen 1867 års val. Kommunerna Himmeta, Karlskyrka, Köpings landskommun och Malma, som enligt Köpings Tidning den 31/8 1866 ej sände elektor till andrakammarvalet, har uteslutits från jämförelsen.

¹⁷ Uppgifterna i Statistisk tidskrift, a.a., s. 176 f., kan inte tas för goda. Av de besvär som anfördes över valet framgår att i detta deltog bl.a. en kyrkoherde, en major (godsägare) och en överste, länsstyrelsens utslagskoncept 17/10 1866 (onumr.) och ett referat av det vidare överklagandet av detta utslag i Västmanlands Läns Tidning 30/10. Den officiella statistiken redovisar utöver bönderna endast en officer och fyra bruksidkare. Kyrkoherden motsvarades i 1864 års landstingsval av en hemmansägare liksom majoren i 1866 års val. Karbenning utsåg bönder och bergsmän vid båda valtillfällena 1866.

någon inverkan på skillnaderna i valresultatet. Det finns andra och enklare förklaringar att peka på. Det är sålunda troligt att andrakammarvalen, och i synnerhet detta första, tillmättes större politisk vikt än landstingsvalen trots landstingens viktiga rikspolitiska uppgift. Men det finns en än viktigare praktisk politisk förklaring, som helt har undgått forskningens uppmärksamhet. Landstingsvalen försiggick nämligen vid häradsrättens ordinarie varting och så kom det sig, att i södra domsagan 42 %, i västra domsagan 62 % och i östra domsagan inte mindre än 80 % av elektorerna utsågs bland kommunernas häradsdomare och nämndemän, som ju ändå hade ärende till tinget. Bland riksdagelektorerna stannade dessa kategoriers andel vid 13 % i vardera av östra och södra domsagan.

Från östra domsagan finns klara belägg för att man vid kommunens elektorsval röstade på ämbetet och inte på personen.¹⁸ Och att nämndemännens ekonomiska ställning inte var särskilt lysande hade en ganska naturlig förklaring. Före 1872 kunde endast bönder väljas till nämndemän. Men både då och senare förrättades dessa val med lika och allmän manlig rösträtt.¹⁹

I realiteten fungerade således vid 1866 års landstingsval på Västmanlands läns landsbygd en nästan lika avancerad demokrati som den, som vid andrakammarvalen blev verklighet först med 1909 års rösträttsreform. 1866 års val innebar ingen nyhet och var heller ingen isolerad företeelse. Traditionen att välja nämndemän till landstingselektorer bröts först med tullstriderna i slutet av 1880-talet.²⁰

¹⁸ »Till elektorer för val av landstingsmän ansågos nämnden passande, helst detta val skall ske vid tinget . . .», Kumla kommunalstämmoprotokoll 9/3 1863 i utdrag i handlingar till valprotokoll i Övertjurbo härad 1863, östra domsagens arkiv, Sala. Huddunge kommunalstämma befullmäktigade den 14/3 1880 in blanco »den blivande nya nämndemannen» till kommunens valman, protokoll, Västerlövsta kommunarkiv, Heby. Liknande i Harbo kommunalstämmoprotokoll för marssammanträdena 1879–82, 1884–86, kyrkoarkivet, Harbo.

¹⁹ Rättegångsbalken kap. 1, § 1, KF 18/12 1823. Efter 19/7 1872 gällde kommunal rösträtt som enda kvalifikation för valdeltagande, SF 1872 nr 55, s. 4 f.

²⁰ Detta traditionsbrott innebar dock inte några väsentligare förändringar i

3

I hur hög grad avspeglades elektoratets sammansättning i landstingsvalens resultat? I Västmanlands län förrättade tolv av de tretton häradena sina val indirekt. En undersökning kan för elva av dem företas och ger följande resultat redovisat i ståndsstistikens form.

Tabell 4. *Ståndstillhörigheten hos elektorerna i elva landstingsvalkretsar i Västmanlands län vid 1863 års val och de vid dessa val utsedda landstingsmännen och suppleanterna¹*

	Adel		Präster		Ståndspersoner		Bönder		Summa	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Elektorer	3	3	1	1	35	36	59	60	98	100
Landstingsmän och suppleanter	9	20	2	4	16	35	19	41	46	100

Ståndsfördelningen av de valda landstingsmännen och deras suppleanter avviker inte nämnvärt från de i tabell 1 givna riksmedeltalen. Det bör dock noteras, att bönderna i västmanlandsvalen fick nöja sig med suppleantplatser i större utsträckning än andra grupper. Så mycket mer anmärkningsvärt framstår det faktum, att bönderna i Västmanlands läns elektorskollegier 1863 representerade en klar majoritet bland väljarna, vilket gällde i åtta av de elva undersökta häradena.² Böndernas underlåtenhet att insätta egna representanter i landstinget resulterade i, att adelsmännen fick en kraftig överrepresentation, me-

valmännens socialt-ekonomiska status, något som författaren avser att belysa i ett kommande arbete.

¹ De två icke undersökta häraderna är Yttertjurbo, från vars val inget fullständigt protokoll påträffats, samt Vagnsbro, som valde sin landstingsman direkt på kommunalstämmen. Källor: valprotokoll i original i östra domsagens arkiv, Sala och i avskrift i länsstyrelsens och landstingets arkiv, Västerås. Uppdelningen mellan ståndspersoner och bönder blir naturligtvis här som annorstädes osäker. Bergsmän har av tekniska skäl förts till bondegruppen, även om några förmodligen har varit företagare.

² Undantagen där ståndspersoner hade majoritet var Norrbo, Tuhundra (godsägare) och Skinnskattebergs (bruksägare) härad.

dan ståndspersonernas andel i sekundärväljarkår och landsting var densamma. Bönderna var något underrepresenterade i samtliga landsting år 1867 jämfört med samma års riksdag. De föregående undersökningarna gör det troligt att denna underrepresentation uppkommit mera vid elektorernas val än vid valen till elektor.

Wallin ser böndernas underrepresentation som ett tecken på att den sociala nivelleringen fortskridit tämligen långt, att böndernas stånskänsla var i avtagande.³ Det är en möjlig tolkning, men om så var fallet skedde en reaktion under 1860-talet, som ledde till ett förnyande av den forna ståndsexklusiviteten. Åren från och med 1865 betydde nämligen en framryckning för bondeklassen i Västmanlands läns landsting, en framryckning som nådde sin höjdpunkt år 1870, då de mindre jordbrukarna hade absolut majoritet i landstinget. Situationen i de elva häradena vid 1869 års val framgår av nedanstående sammanställning.

Tabell 5. *Ståndstillhörigheten hos elektor, landstingsmän och suppleanter i elva landstingsvalkretsar i Västmanlands län vid 1869 års val⁴*

	Adel		Präster		Ståndspersoner		Bönder		Summa	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Elektor	2	2	2	2	20	23	65	73	89	100
Landstingsmän och suppleanter	2	9	-	-	4	18	16	73	22	100

En jämförelse med tabell 4 visar, att situationen hade förändrats markant sedan 1863 års landstingsval. Bönderna hade gjort en frammarsch, som innebar, att de 1869 lade beslag på omkring 70 % av de mandat som stod på spel mot endast 40 % år 1863. Orsaken till denna stora förändring betingades delvis av de framsteg som bönderna gjort i kommunernas primärval, och som ökat deras andel av väljarkåren från 60 till 73 %. Men den största andelen av framgången hade dock det förhållandet, att elektorskollegiernas bönder blivit mer klassmedvetna än de

³ WALLIN, a.a., s. 139 ff.

⁴ Källor: se ovan s. 103, not 1.

hade varit år 1863. De mindre jordbrukarnas underrepresentation i landstinget hade försvunnit.

Det motståndarna till representationsreformen fruktat hade faktiskt inträffat i Västmanlands län. Om orsakerna till detta skall här inte framföras några gissningar.⁵ Det kan räcka med att framhålla, att förändringen i böndernas politiska beteende i landstingsvalen inte fick några rikspolitiska konsekvenser. Landstingets förstakammarval avlöpte än så länge i enighet och såvitt man kan bedöma inte efter partilinjier. Länets förstakammarrepresentanter skilde sig inte på något sätt från kammarens allmänt höga sociala nivå: en landshövding, tre brukspatroner och en häradshövding-godsägare hade representerat länet innan tingets lantmän 1875 för första gången ställde upp en egen kandidat, godsägaren C. E. Carlsson, som också röstades in i första kammaren.⁶

Det faktum att majoriteten av landstingsselektorerna på Västmanlands läns landsbygd tillhörde bondeklassen, och att samma klass kunde öka sin andel av elektorerna visar liksom den tidigare jämförelsen med 1866 års andrakammarval, att fyrkskalan inte spelade någon utslagsgivande roll. Ett mer definitivt besked kan lämnas först år 1872, det första år för vilket en kommunal rösträttsstatistik föreligger. De fyrktalslängder, som skulle kunnat lämna upplysningar från tidigare år är nämligen i stor utsträckning försvunna.

En undersökning av samtliga elektorer i elva av Västmanlands läns tretton häradar har företagits vid 1871 och 1872 års

⁵ THERMAENIUS, a. a., s. 44 ff., anför med ett visst gillande de påståenden, som i den samtida debatten framfördes av reformmotståndarna L. W. Henschen och Henning Hamilton. Enligt dem skulle lantmännen medvetet hålla igen vid de första landstingsvalen för att underlätta representationsreformens genomförande. Här har visats, att valresultaten i Västmanlands län kunde ge anledning till sådana påståenden. Men att med ledning endast därav sluta sig till böndernas avsikter och icke-avsikter låter sig naturligtvis inte göra.

⁶ Översiktligt om förstakammarvalen i L. L. LORICHS, Västmanlands läns landsting 1863–1927, 1930, s. 488 ff.

val. Deras enskilda fyrktal har framräknats med ledning av uppgifter om taxeringsvärden och bevilling i bevarade taxeringslängder och kronouppbörsböcker och därefter jämförts med det totala fyrktalet i hemkommunen.⁷

Inte mindre än $\frac{2}{3}$ av elektorerna 1871 och 1872 innehade ett antal röster som var för sig *understeg* 2 % av hemkommunens totala antal. Något mindre än hälften av elektorerna röstade för mindre än 75 fyrkar vardera, vilket motsvarar en årsinkomst av 1 050 rdr eller ett innehav av jordbruksfastighet taxerad till 12 500 rdr.⁸ Även om man tar hänsyn till det faktum att undersökningsmetodens felkällor tenderar till en viss underskattning av vederbörandes fyrktal, står det efter denna och de föregående undersökningarna fullständigt klart, att man inte med fog kan tala om ett fyrkvälde vid de äldre landstingsvalen på Västmanlands läns landsbygd.

Det bör emellertid också påpekas, att de lägsta röstetalen inte var representerade vid 1871 och 1872 års landstingsval i de elva häraderna. Ingen elektor har noterats för ett fyrktal, som låg lägre än gränsen för rösträtt till andra kammaren. Samhällets lägre klasser var effektivt utestängda från direkt inflytande vid landstingsvalen. Makten var lagd i medelklassernas händer.

I vad mån var förhållandena i Västmanlands län representativa för andra landsting? Mer omfattande undersökningar måste företas innan en nyanserad bild av läget kring 1870 kan ges, men den i tabell 2 redovisade undersökningen för år 1869 liksom officiella och andra ståndsstatistiska undersökningar från

⁷ De två icke undersökta häraderna är Vagnsbro och Siende. Hemkommunens fyrktal enligt SOS, ser. R, II, s. 96 ff. I de fall där taxeringslängdernas uppgifter legat till grund för beräkningen har jordägare, som arrenderat ut egendom, kunnat få ett för högt fyrktal, medan en jordbrukare, vars egenskap av arrendator undgått uppmärksamheten, fått ett för lågt.

⁸ Av de valda landstingsmännen gällde detta hälften och av suppleanterna två tredjedelar. De nämnda elektorerna utgjorde majoritet i åtta av de elva häraderna. I storjordbruksvalkretsarna Norrbo, Tuhundra och Yttertjurbo härad var så ej fallet. Fastighetsvärdet 12 500 rdr kan ungefärligen anses motsvara den övre ekonomiska gränsen för hemmansägarklassen vid denna tid.

1860-talet och början av 1870-talet betyder, att förhållandena i Västmanlands län inte avvek från de genomsnittliga.⁹ 1869 besatte de mindre lantbrukarna mer än hälften av landsbygdens mandat i mer än hälften av landstingen – i Västmanlands län var siffran 56 %. I inte mindre än nio av de tjugofem landstingen hade bönderna absolut majoritet – dit hörde inte Västmanlands läns landsting.¹⁰

En svag ställning hade de mindre lantbrukarna framför allt i de tre länen närmast Stockholm och i Värmlands län, där landstingen dominerades av gods- och bruksägare. Fyrkskalan har där möjligen spelat en roll. Men bilden av det sörmländska landstinget, som enligt en radikal iakttagare påminde mera om en herredag än om ett landsting, var undantag och inte regel i 1860-talets Sverige.¹¹

4

Till den redan från början skarpa karaktärsskillnaden mellan riksdagens båda kamrar var den graderade skalan vid de kommunala primärvalen en av de minst bidragande faktorerna. Detta resultat av de föregående undersökningarna är ingen ny tanke, den framfördes av Edvard Thermanius redan 1928. Hans observation att bondeklassen fullständigt kunde behärska landstingen trots den höga fyrkskalan har dock med få undantag inte tagits ad notam av senare forskare.¹ Det bör inte vara utan intresse, att granska dessas positiva argument för förekomsten av ett fyrkvälde i landstingsvalen.

⁹ Ovan s. 94 not 1 med där givna hänvisningar.

¹⁰ Däremot Jönköpings, Kronobergs, Blekinge, Kristianstads, Malmöhus, Älvsborgs, Västernorrlands och Jämtlands läns landsting.

¹¹ Södermanlands Läns Tidning 23/9 1863, citerad efter SIXTEN BJÖRKBLOM, Södermanlands läns landsting, 1942, s. 22.

¹ THERMAENIUS, a.a., s. 37 f., 360. Förutom tidigare givna exempel se ERIK BROMS, Studier rörande det svenska landstinget, 1930, s. 90 och TORBJÖRN VALINDER, I kamp för demokratin, 1962, s. 12. Jfr dock I. N. SANDSTRÖM, SSFU, 7, 1936, s. 101 och STEN CARLSSON, Svensk historia, 1961, s. 535.

Det är möjligt att någon forskare redan i första kammarens starkt aristokratiska och plutokratiska sammansättning sett ett bevis på fyrkskalans verkningar.² Men valen till första kammaren förrättades i landsting och stadsfullmäktige med lika rösträtt. Endast i valen till dessa korporationer kunde den gradeerade skalan spela en roll. Att första kammaren redan från början skulle få en exklusivare sammansättning än medkammaren hade medvetet åsyftats av grundlagsstiftaren. För att garantera detta resultat hade han stadgat stränga valbarhetsvillkor, som t.ex. uteslöt alla mindre jordbrukare som tänkbara förstakammarledamöter, arvodeslöshet och indirekta val genom landstingen. Det är i dessa villkor man har att söka orsaken till skillnaden i kamrarnas sociala struktur, inte i de skilda rösträttsystemen.³

Det är också möjligt att forskningen fäst alltför stor vikt vid förhållandena i städerna, där den radikala agitationen mot det kommunala rösträttsystemet hade sitt främsta fäste.⁴ Redan lagstiftaren hade insett att behovet av ett röstmaximum var större i städerna, »där folkmängden i allmänhet är större, där näring och rörelse drivs i större skala och dit kapitalerna företrädesvis söka sig, samt där bevillningsbeloppet och i följd därav sammanlagda röstetalet är i de flesta fall betydligt större än inom landskommunerna».⁵ Rösträttsförhållandena i rikets städer saknar inte intresse men har helt lämnats utanför denna undersökning. De utgjorde en minoritet i landet och dess politiska representation. Ett studium av städernas landstingsmän 1869

² WALLENGREN, a.a., s. 30 f. Rexius underbygger inte sitt påstående med undersökningar eller uttalanden om landstingens sammansättning.

³ K. Prop. 1862/63, nr 61, särskilt s. 43. THERMAENIUS, a.a., s. 38.

⁴ Jfr EINAR MELLQVIST, De första folkmötena för en kommunal rösträttsreform i Historiska studier tillägnade Folke Lindberg, 1963, s. 134 ff.

⁵ Lagstiftningen maximerade redan från början högsta röstetalet i stad till en tjugondel, 1869 till en femtiondel av det totala röstetalet. På landet begränsades rösträtten först år 1900. Citatet är hämtat från lagutskottets utlåtande 1868 nr 31, s. 22 (även i LU 1869 nr 20).

och 1907 visar att stadsfullmäktige valde sina representanter nästan uteslutande ur den högre medelklassen, med borgmästare, rådmän, grosshandlare, direktörer, läkare och läroverkslärare som de dominerande grupperna. Förhållandena i Västmanlands län antyder, att situationen inte undergått några större förändringar mellan de båda tidpunkterna.

Den viktigaste förklaringen till forskningens överdrivna tro på fyrkskalans valeffekt är emellertid, att den baserat sin bedömning på den officiella rösträttsstatistiken utan att konfrontera dess teori mot den i detta fall gråare verkligheten. Man har nöjt sig med att påpeka hur i många kommuner en enda röstägare ägde absolut majoritet.⁶ Framför allt har man använt sig av begreppet jämviktsgräns, som synes ha införts i debatten genom regeringen Lindmans rösträttsproposition till 1907 års riksdag. Med jämviktsgräns menar man det fyrktal, ovanför vilket alla röstägare tillsammans förfogar över samma antal röster som alla röstägare under jämviktsgränsen tillsammans.⁷

Jämviktsgränsen för rikets landsbygd låg 1905 enligt den officiella statistiken vid 139 fyrkar, motsvarande ett egendomsinnehav taxerat till 23 100 kronor eller en årsinkomst av 1 690 kronor. Det betydde, att endast 6,3 % av samtliga röstägare och 1,0 % av folkmängden låg över denna gräns, en gräns för inflytandet i kommunala angelägenheter. Antalet politiskt röstberättigade var samtidigt precis sju gånger så stort.⁸

Någon närmare beräkning av jämviktsgränsens höjd före 1905 har inte företagits. Med ledning av beräkningen för detta år anser sig dock Per Hultqvist kunna uppskatta antalet röstägande ovan 1872 års jämviktsgräns till mindre än 10 % av samtliga. Det är en försiktig beräkning. I själva verket är det möjligt att göra en tämligen exakt uppskattning av 1872 och

⁶ ANDRÉN, 1937, s. 218. PER HULTQVIST, *Försvar och skatter*, 1955, s. 126. WALLIN, a.a., s. 49.

⁷ K. Prop. 1907 nr 29, s. 77 f. Jfr SOS, ser. R, XVII, s. XVII, tab. N.

⁸ De politiskt röstberättigades antal i SOS, ser. R, XVI, s. 10, tab. E.

1893 års jämviktsgränser med ledning av den officiella statistikens uppgifter för dessa år.⁹ Därav framgår att jämviktsgränsen på landsbygden år 1872 bör ha legat i närheten av 93 fyrkar. Andelen röstägande ovanför denna gräns blir då något större än för 1905 eller 7,1 % men blott 0,7 % av folkmängden mot 1,0 % 1905. Motsvarande siffror för 1893 blir 127 fyrkar, 6,4 % resp. 0,9 %. Antalet vid andrakammarvalen röstberättigade var 1872 åtta gånger, 1893 sju gånger så stort.¹⁰ Skillnaden mellan landstingens och andra kammarens väljarkårer skulle alltså redan 1872 ha varit lika stor som 1905 och landstingens väljarkår i praktiken avsevärt mer exklusiv än andra kammarens.

Som den föregående undersökningen visat var så ej förhållandet. Användandet av jämviktsgränsen ger en felaktig bild av maktförhållandena vid landstingsvalen på landsbygden i Västmanlands län före 1872. Inte mindre än $\frac{2}{3}$ av elektorerna vid 1871 och 1872 års val hade ett fyrktal som låg lägre än länets jämviktsgräns.¹¹

Varför duger då inte rösträttsstatistikens bild av den kommunala verkligheten? Man kan fastställa, att beräkningen och användandet av jämviktsgränsen bygger på en rad förutsättningar, som saknats eller endast delvis existerat. För det första fordras ett antagande om, att den politiska skiktningen i väljarkåren sammanfaller helt med den ekonomiska, att jämviktsgränsen också varit en politisk skiljelinje. Så har naturligtvis aldrig varit

⁹ HULTQVIST, a.a., s. 126 f. Röstmedeltalet i och inom varje fyrktalsklass, som ges i den officiella statistiken, har beräknats med ledning av 1904 års (oreducerade) medeltal. Fördelningen kan ha varit en annan 1872 och 1893. Men att det inte rör sig om större skillnader antyder den kontroll av det totala fyrktalets storlek, som kan göras i de fyrkfattiga Gotlands och Kronobergs län. Felmarginalen mellan verkligt och beräknat fyrktal understiger i båda länen 3 %.

¹⁰ SOS, ser. R, I, s. 15, tab. E; ser. R, X, s. 10, tab. E.

¹¹ Enligt de värden som erhållits vid den ovan s. 106 redovisade undersökningen av elektorernas fyrktalsinnehav. Länets jämviktsgräns har beräknats ligga tjugotvå fyrkar högre än landets.

fallet. Ännu vid 1910 års landstingsval, då motsättningarna mellan rika och fattiga grupper i samhället måste sägas ha varit ovanligt väl accentuerade, röstade 26 % av väljarna i den lägsta röstklassen på samma parti som 92 % av dem i den högsta.¹² De politiska skiljelinjerna har i stor utsträckning gått vertikalt mellan olika yrkes- och intressegrupper. I den mån detta förekommit ovanför den teoretiska jämviktsgränsen har det inneburit att denna sänkts. I politiskt homogena kommuner är det över huvud taget meningslöst att använda termen jämviktsgräns.

Men termens användande förutsätter också ett hundraprocentigt valdeltagande. Inte heller denna förutsättning har existerat. Det har man varit väl medveten om, men påpekat, att det låga valdeltagandet varit lägst i de lägsta röstklasserna, vilket ytterligare skulle ha bidragit till att skärpa fyrkskalans plutokratiska verkningar.¹³ Därvid har man alldeles förbiset, att en enda utebliven storfyrk fick större följder för valens utgång än kanske hundratalet småfyrkar. Även ett högt valdeltagande i de högsta röstklasserna betydde därför en kraftig sänkning av jämviktsgränsen.

Inte ens vid 1910 års landstingsval var valdeltagandet i någon av de högsta röstklasserna högre än 82 %.¹⁴ Det finns all anledning att antaga, att de rikas deltagande i valen på kommunalstämmorna i det föregående hade varit betydligt lägre. Hur skall man annars kunna förklara, att Norberg, en kommun där det sammanlagda fyrktalet 1905 uppgick till 118 500 röster, och där 49 000 av rösterna låg i händerna på 16 röstägare med minst 1 000 fyrkar vardera, till valmän vid 1908 års landstingsval utsåg fyra representanter, varav de tre frisinade förfogade över 168, 189 och 264 fyrkar?¹⁵ Eller att Väs-

¹² SOS, ser. R, XIX, s. 14 f.

¹³ ANDRÉN, 1937, s. 219 f.

¹⁴ SOS, ser. R, XIX, s. XIX, tab. H.

¹⁵ SOS, ser. R, XVII, s. 128. Norbergs kommunalstämmoprotokoll 1908, 29/3,

tanfors (Fagersta), där sju röstägare år 1905 tillsammans förfogade över 15 500 av kommunens 71 000 fyrkar, år 1909 kunde sända en socialdemokratisk skraddare och en dito rörlärd till häradets valförrättning.¹⁶ Det är inte svårt att leta upp mildare motstycken till dessa exempel, som ger ett visst eftertryck åt slutsatsen, att ett lågt valdeltagande har förskjutit tyngdpunkten nedåt från den teoretiska jämviktsgränsens nivå.

En tredje invändning mot jämviktsgränsen, sådan den hittills beräknats, är att den förutsätter, att de kommunala röstägarna varit optimalt fördelade över landet, så att jämviktsgränsen varit lika hög i alla Sveriges kommuner. Så var naturligtvis inte fallet. Redan länens jämviktsgränser visar 1905 kraftiga avvikelser från riksmedeltalet 139 fyrkar. Ytterlighetsvärdena betecknas av Gotlands län, där den var 81 fyrkar och Stockholms län, där den gick vid 249 fyrkar. Denna variation mellan länen har stått fullt klar för statistikens författare. Trots detta har man inte beräknat rikets jämviktsgräns som ett medeltal av länens jämviktsgränser utan som om Sverige varit en enda stor kommun.¹⁷ Redan därigenom har antalet röstägande ovanför jämviktsgränsen blivit alltför litet eller 6,3 % av det totala antalet. En beräkning av länssiffrornas medeltal ger däremot ett riksmedeltal av 6,93 %. Det innebär en ökning av den maktägande klassen med 10 %.

Men inte nog därmed. Samma variation som fanns mellan länen uppträdde också inom varje enskilt län. I Västmanlands

§ 4 och Fyrktalslängd för Norbergs socken år 1908, Norbergs kommunarkiv. De tre representanterna var bergsman Paul Brate, byggmästare J. Törnkvist och folkskollärare Aug. Friberg. Partifärgen: enligt muntligt meddelande av Aug. Friberg den 20/8 1963. Brate kandiderade 1910 på den frisinnade landstingslistan. Törnkvist återfinns som direktansluten medlem i Frisinnade landsföreningens matrikel för åren 1907-12, KB.

¹⁶ SOS, ser. R, XVII, s. 128. Valprotokoll för Gamla Norbergs bergslags härad 1909 i tingshusets arkiv, Norberg. Partifärg: skraddaren O. A. Kindgren valdes till socialdemokratisk suppleant 1912 (jfr VLT 22/1 1910), samma år som rörlärd G. T. Carlsson valdes till landstingsman.

¹⁷ SOS, ser. R, XVII, s. XVII, tab. N.

län varierade sålunda jämviktsgränsen 1905 från värden under 100 fyrkar (t.ex. Himmeta, Västerfärnebo, Östervåla) till över 500 fyrkar (Norberg, Rytterne).¹⁸ Dessa starka variationer medför tillsammans med den positivt sneda inkomstfördelningen att den genomsnittliga jämviktsgränsen också här kommer att få ett alltför högt värde. En tämligen noggrann beräkning av jämviktsgränsen i varje kommun i Västmanlands län kan genomföras på grundval av uppgifterna i 1905 års statistik. Sammanlagda antalet röstägare ovanför dessa gränser har sedan jämförts med sammanlagda antalet röstägare ovanför länets jämviktsgräns. Det visar sig då, att detta senare, officiella värde måste ökas med omkring 13 % för att nå upp till det verkliga antalet röstägare ovanför kommunernas jämviktsgränser. De mycket approximativa beräkningar som kan göras för åren 1872 och 1893 ger vid handen, att ökningen dessa år i varje fall inte är mindre.¹⁹

1907 års beräkning av de i teorin kommunalt maktägande ska alltså sannolikt ökas med 25 % för att ge en realistisk bild av den teoretiska verkligheten. Det är svårt att förstå hur tränade statistiker kunnat så helt förbise betydelsen av, att röst-rättsförhållanden skiftat starkt från kommun till kommun. De har inte ens begagnat möjligheterna att med hjälp av länsvärdena ge ett mer rättvisande värde av maktförhållandena. Redan genom att införa begreppet jämviktsgräns gav man en överdriven bild av fyrkväldet i kommunerna, eftersom varken den politiska gemenskapen eller valdeltagandet ovanför gränsen var hundraprocentiga. Bildens överdrifter förstärktes sedan genom den rent tekniska beräkningen av jämviktsgränsens höjd. Det är svårt att avvisa möjligheten av att politiska biavsikter spelat in

¹⁸ Ibidem, s. 125 ff.

¹⁹ Rösträttsstatistiken för åren 1872 och 1893 saknar uppgifter om det totala fyrktalet i varje röstklass, varför beräkningar baserade på 1904 års genomsnittliga fördelning, blir mycket osäkra. De ger för båda åren betydligt högre värden än för 1904, då felmarginalen genom fullständigare uppgifter blir mycket liten.

vid genomförandet av 1906–1907 års valstatistiska undersökning.²⁰

Jämviktsgränsen ger en alltför mörk bild av förhållandena i kommunerna. När det gäller landstingsvalen tillkommer ytterligare en invändning mot dess användning. Landstingsvalen på landsbygden förrättades nämligen i nio fall av tio inte av den enskilda kommunen utan med lika rösträtt av elektorerna från alla kommuner i häradet eller tingslaget. Georg Andrén har antagit, att denna de indirekta valens faktor ytterligare stärkt inflytandet hos den minoritet, som förfogade över de stora röstetalen.²¹ Så var inte förhållandet. Genom att kommunen inte ensam valde landstingsman försvårades tvärtom uppgiften för den inflytelserike röstägaren att göra sig gällande. Det räckte inte med att dominera en kommun, han måste kunna dominera ett härad.

Det sagda kastar ny belysning inte bara över jämviktsgränsen utan också över de i litteraturen anförda uppgifterna om enväldiga röstägare, som antagits ha satt sin plutokratiska prägel på landstingsvalen. I landstingssammanhang är dessa uppgifter tämligen intetsägande. För att de ska få någon mening måste man först undersöka den fåtalsdominerade kommunens ställning i valkretsen.

²⁰ Man lägger märke till att 1905 års utredning med underförstått beklagande noterar, att 1900 års rösträttsbegränsning »endast obetydligt förmått bidra till nedbrytande av fåväldets makt» i kommunerna (s. XVIII). På 1890-talet fanns det inom statistiska centralbyrån starka sympatier för en utjämning av de kommunala maktförhållandena. En undersökning av de kommuner som 1893 dominerades av 1–3 röstägare förvaras i centralbyråns arkiv i ett konvolut med påskriften »Fåtalsväldet i sin prydno». Dåvarande överdirektören Elis Sidenbladh förordade i en reservation till 1897 års rösträttskommittés utlåtande en kraftigare rösträttsbegränsning än den som majoriteten samlats kring, kraftigare än den som regeringen föreslog 1898 och den som slutligen genomfördes 1900. Några direktiv för 1905 års utredning har inte återfunnits vare sig i justitiedepartementets eller centralbyråns arkiv, trots att närmare sådana förutskickats i regeringsbeslutet om utredningen av den 8/6 1906.

²¹ BLOMBERG, a.a., s. 19, tab. III. ANDRÉN, 1937, s. 222.

Den minst demokratiskt strukturerade kommunen i Västmanlands län 1872 var Skultuna, där bruksaktiebolaget hade 5 900 av de 11 700 rösterna eller absolut majoritet. Det är emellertid ovisst om bruket över huvud taget använde sig av sina röster vid kommunens val av elektorer, i varje fall gjorde man det inte hänsynslöst. Endast vid fyra tillfällen mellan åren 1863 och 1872 hade den ene av Skultunas båda elektorer varit knuten till bruket; i övrigt hade socknen representerats av godsägare och bönder.²²

Skultuna utsåg emellertid bara två av häradets tio elektorer och i häradets övriga socknar hade bruket inga möjligheter att göra sig gällande.²³ I själva verket spelade Skultuna en undanskymd roll i Norrbo härads landstingsval. Av de tjugotre platser i landstinget som fylldes genom de årliga valen 1863–72, besattes endast tre med skultunabor. Två av dessa mandat tillföll bruksförvaltaren Gustaf Hanström, som f.ö. tycks ha varit väl anskrivnen hos lantmannapartiet.²⁴

Ändå hörde Skultuna inte till de sämst lottade bland de femtiofyra kommuner i Sverige, som 1872 behärskades av en enda röstägare. Inte oväntat var de flesta av dem, eller trettiofem stycken, småkommuner med mindre än tusen invånare. Ingen av dem sände mer än två elektorer till häradets eller tingslagets landstingsval.²⁵

Redan härav framgår, att de kommuner det här är fråga om endast i undantagsfall kunde ha möjlighet att av egen kraft göra sig gällande i landstingsvalen. En närmare undersökning av de fyrtiofyra kommuner, som valde häradsvis, bekräftar denna

²² SOS, ser. R, II, s. 96. Valprotokoll för Norrbo härad 1863–72 i original och i avskrifter i mellersta domsagens, länsstyrelsens och landstingets arkiv, Västerås.

²³ Enligt en förteckning av brukets fastigheter 1860 i ERIK FALK, Skultuna bruk som aktiebolag 1861–1911, 1953, s. 12.

²⁴ Hanström finns 1872 upptagen på lantmannapartiets lista över acceptabla förstakammarkandidater. ELLEN KEY, Minnen av och om Emil Key, III, 1917, s. 425.

²⁵ SOS, ser. R, II, s. 2 ff. Landstingsförordningen, SF 1862 nr 16, § 5.

slutsats. Av valkretsarnas sammanlagt närmare 900 valmän kunde dessa fyrtiofyra kommuner tillsätta 68, sålunda mindre än $\frac{1}{10}$ -del av samtliga. Sämst lottad var ägaren av 673 fyrkar i Bäl på Gotland, vars representant i häradets elektorskollegium var en av femtioen, bäst ställd ägaren av 25 000 fyrkar i Timrå, som dock endast kunde behärska två av tingslagets sju elektorsröster.²⁶

»Visst kan det vara möjligt att inom några kommuner de högt beskattade – jag säger ej de *högst* beskattade – kunna tillsätta elektor för utväljande av landstingsmän, men jag tror, att massan av kommunalombud inom varje härad, som väljer landstingsmän, tillsättes ej av de högt beskattade, utan av dem som innehava medeltalet av röster.» Bedömningen gjordes av landshövding Arvid Faxé från Jönköping i en rösträttsdebatt i riksdagen 1868.²⁷ Det finns all anledning att instämma i den. I de indirekta landstingsvalen, som 1872 berörde 845 av landets 1 054 landstingsmän, fungerade kommunen endast som en valkrets i den större enheten tingslaget eller häradet.²⁸ Därigenom mildrades verkningarna av eventuella tendenser till plutokrati i primärkommunens val. Men av samma skäl minskade också de mest demokratiskt skapta kommunernas möjligheter att göra sig gällande. Även denna detalj i valrättens konstruktion och funktion innebar en rättning mot väljarkårens mitt.

Anmärkningarna mot jämviktsgränsen kan sammanfattas så: den förutsätter en fullständig politisk samhörighet och ett kompakt valdeltagande hos röstägarna över gränsen. Den förutsätter

²⁶ Andelen elektor har inte kunnat beräknas för de kommuner, vars valkrets utgjorde ett tingslag, som var mindre än häradet, se BLOMBERG, a.a., s. 13 f. Detta kan ändra den i texten givna bilden endast i Uppsala län, där majoritetsägarna i Söderfors, Tolfta, Skefthammar, Dannemora och Tegelsmora troligtvis haft större möjligheter än på andra håll i landet att göra sig gällande vid de små tingslagens val. SOS, ser. R, II, s. 38, 108.

²⁷ FK 1868, III, s. 363.

²⁸ Antalet indirekt valda landstingsmän har beräknats på grundval av tabellen i BLOMBERG, a.a., s. 19 och folkmängdsuppgifterna i SOS, ser. R, II.

vidare att dessa röstägare är fördelade över riket på ur förmögenhetens synpunkt gynnsammaste sätt, samt att ett övervägande inflytande i kommunen också innebär ett övervägande inflytande vid landstingsvalen. Ingen av dessa fyra förutsättningar existerade helt i verkligheten. I tre av de fyra fallen inverkar detta sänkande på jämviktsgränsen. Storleken av denna sänkning varierar från kommun till kommun, från val till val och kan inte statistiskt fastställas. Som det bästa sättet att undersöka verkningarna av den graderade röstskalan återstår att studera den konkreta kommunala verkligheten.

5

Framställningen har hittills dröjt vid situationen sådan den tedde sig vid de äldsta valen till landsting och andra kammare. Det återstår att undersöka, huruvida den förändrade sig under tiden fram till 1909, då fyrkskalan och rösträttsstrecket ersattes av den 40-gradiga röstskalan och den allmänna manliga rösträtten. Även en begränsad undersökning bör här kunna ge upplysningar av värde, eftersom de hittills gjorda jämförelserna mellan de olika valmanskårerna hållit sig på det statistiska planet.

Landstingets sekundärväljarkår på Västmanlands läns landsbygd undergick inga större förändringar i sin sammansättning fram till 1910. Det mest markanta draget i utvecklingen efter 1869 var den framryckning av företagare och högre tjänstemän, som ägde rum i bruksdistrikten, och som lämnade resultat i form av mandatvinster från bönder och bergsmän i Skinnskattebergs, i Gamla Norbergs bergslags och i Snevringe härader.¹ Situationen 1907 framgår av nedanstående tabell.

¹ I Skinnskattebergs härad från 1871, i Gamla Norbergs bergslags härad från 1880, i Snevringe från 1888. Författaren får här hänvisa till en kommande undersökning.

Tabell 6. *Elektorernas yrkesfördelning i tolv av Västmanlands läns häraders vid landstingsvalen 1869 och 1907*²

Grupp	1869		1907	
	Antal	%	Antal	%
Större jordbrukare	10	10	8	8
Större företagare och chefstjänstemän	11	11	12	13
Högre ämbetsmän	2	2	5	5
Mindre jordbrukare	71	72	59	61
Mindre företagare och lägre tjänstemän	2	2	6	6
Lägre ämbetsmän och folkskollärare	2	2	5	5
Hantverkare och arbetare	–	–	1	1
Summa	98	99	96	99

Landstingets valmanskår hade inte förblivit helt oberörd av samhällsutvecklingen under de gångna åren. Något ökat fyrkvälde i kommunerna bär tabellen knappast vittne om, trots bondeklassens tillbakagång, och trots att fyrkskalans möjligheter aktualiserats i vissa kommuner, som nedan ska visas.

Räknar man till den högre medelklassen tabellens tre förstnämnda kategorier finner man att den endast obetydligt förstärkt sin andel av sekundärväljarkåren från 23 % till 26 %. Då hade visserligen den högre företagar- och tjänstemannaklassen de sista åren börjat förlora något av tidigare vunnen mark till bönder, hantverkare och arbetare.³ Men i huvudsak var de fattigare klasserna i samhället fortfarande utestängda från inflytande vid landstingsvalen.

Om de sociala förändringarna i landsbygdens sekundärväljarkår varit små hade dess landstingsrepresentation förändrats ännu mindre.

Som framgår av tabell 7, hade kontinuiteten i landstinget varit t.o.m. starkare än i elektorskåren. Särskilt slående är det faktum, att bondeklassen kunnat hålla sina ställningar trots till-

² För Snevringe och Överturbo härad, som ej valde 1909, är uppgifterna hämtade från 1908 års val. Källor: valprotokoll från resp. år i officiella avskrifter och original.

³ Ovan s. 111 f.

Tabell 7. *De elektorsvalda landsbygdsrepresentanternas yrkesfördelning i 1869 och 1907 års västmanländska landsting⁴*

Grupp	1869		1907	
	Antal	%	Antal	%
Större jordbrukare	9	19	8	15
Större företagare och chefstjänstemän	8	17	11	20
Högre ämbetsmän	–	–	–	–
Mindre jordbrukare	30	64	33	61
Mindre företagare och lägre tjänstemän	–	–	–	–
Lägre ämbetsmän och folkskollärare	–	–	1	2
Hantverkare och arbetare	–	–	1	1
Summa	47	100	54	99

bakagången bland elektorerna. Den gynnades emellertid av majoritetsvals-systemet och överrepresentationen i elektorsvalen för de små kommunerna, som oftast var renodlade jordbrukskommuner. Böndernas hävdande av sin ställning ska också ses mot bakgrund av städernas allt snabbare tillväxt, som redan 1892 haft till följd, att jordbrukarelementet definitivt förlorade majoriteten i Västmanlands läns landsting.⁵

Visade länets väljarkår vid andrakammarvalen och dess valda representater samma stabila sammansättning som landstinget? Var de lägre klasserna ännu 1909 utestängda från inflytande i riksdagsmannavalen eller hade kamrarna mist något av sin tidigare sociala ursprungsgemenskap?

En direkt jämförelse mellan väljarkårerna till landsting och andra kammare är omöjlig att företa i Västmanlands län, eftersom samtliga riksdagsvalkretsar efter sitt första val övergick till det direkta valsättet. Det finns emellertid andra möjligheter att på ett visserligen mera ofullständigt sätt mäta skillnaderna i länets väljaropinion vid landstingsval och andrakammarval. Så

⁴ Källor: landstingets protokoll för nämnda år. Gränsen mellan större och mindre jordbrukare har i tveksamma fall satts vid ett taxeringsvärde av 50 000 rdr 1869, 70 000 kr 1909.

⁵ Städernas andel av samtliga landstingsmandat var 22 % 1863, 34 % 1909; LORICHS, a.a., s. 48.

länge riksdagsmannakandidaterna hade erfarenhet från landstingsarbetet eller möjligheter att få det, så länge är det också rimligt att tala om en praktisk ursprungsgemenskap mellan riksdagens båda kamrar. Däremot kan man inte genom en sådan undersökning fastställa, när förändringar i primärväljarkåren inträffat, eftersom man inte kan utgå från, att väljarna endast röstat på sociala klassfränder.

Undersökningen omfattar samtliga riksdagsmannakandidater, som i andrakammarvalen i Västmanlands län 1866–1908 erhållit minst tio röster sammanlagt eller också fått röster i mer än en kommun.⁶ De har granskats i sitt förhållande till landstinget. De som varit landstingsmän eller suppleanter åren före eller närmast efter riksdagsvalet betecknas som landstingsmeriterade. För en gång valda riksdagsmän har inga krav på landstingsmeriter uppställts.

En inledande undersökning har ägnats länets sista riksdagsmän i bondeståndet. Endast en av de sex som deltog i riksdagarna 1862/3 och 1865/6 nådde högre än till en suppleantplats i landstinget före representationsreformens genomförande. Men under åren 1867–70 röstades ytterligare fyra av dem in i landstinget. Det överensstämmer utmärkt med de förgående undersökningarnas resultat: en bondeklassens underrepresentation vid de första landstingsvalen, som försvinner genom expansionen under 1860-talets sista hälft.⁷

Med det nya riksdagsskicket blev det emellertid regel, att lä-

⁶ Källmaterialet har bestått av kommunalstämмоordförändenas uppgifter i äldre riksdagsmannaval, statistiska centralbyråns arkiv, Stockholm, kompletterade med uppgifter från tidningar (tillräckligt exakta i detta sammanhang), be-
svärsakter i länsstyrelsens arkiv, Västerås och bevarade valprotokoll i mellersta och östra domsagornas arkiv, Västerås och Sala. Av periodens samtliga val har norra domsagans val 1868 och 1869 inte kunnat penetreras, varjämte från 1871 års val i samma domsaga uppgifterna är ofullständiga.

⁷ Undantaget var C. W. Ericssons, Irsta, inval i landstinget 1865. Därefter invaldes 1867 G. Olsson, Säby, 1869 E. Andersson, Badelunda och E. Mallmin, Frösthult, 1870 E. Jonsson, Björskog.

nets andrakammarrepresentanter inte utsågs, utan att de kunde visa upp erfarenheter från landstinget. Från tiden före 1884 kan endast två undantag från denna regel noteras. Båda gångerna gällde det ståndspersoner och godsägare, som blivit riksdagsmän utan att först ha varit ledamot eller suppleant i landstinget.⁸

Men inte bara de valda riksdagsmännen utan också deras motkandidater visade under perioden 1866–81 upp samma politiska beteendemönster. Det var regel att riksdagsmannakandidaten hade landstingsmeriter före sin kandidatur. Om inte kunde han räkna på inval i landstinget inom den närmaste framtiden. Undantagen från regeln utgjordes också här av ståndspersoner.⁹ Den rimligaste tolkningen av detta förhållande är, att kommunala meriter inte var så nödvändiga för ståndspersoner som ville bli riksdagsmän. Att fyrkskalans verkningar skulle ha förhindrat deras promotion till landstingsmän går inte att hävda; i samtliga undantagsfall utom ett har ståndspersonen varit utsedd till landstingsselektor för sin hemkommun eller varit uppe till allvarlig diskussion i elektorskollegiet.¹⁰ Men mot bakgrunden av det tidigare redovisade resultatet från undersökningen om 1866 års val är det ingen paradox att hävda, att det vid denna tid kunde vara *politiskt* svårare för en herreman att bli landstingsman än riksdagsman i Västmanlands län.

Norra domsagans riksdagsmannaval 1881 och 1883 är de första i Västmanlands län, där man kan ana, att förhållandena

⁸ Lantbrukare Blechert Stenbäck, Björskog, vald för västra domsagan 1869 och godsägaren Frans Schartau, Skultuna, vald för norra domsagan till urtiman 1871. Stenbäck var elektor för Björskog i 1869 års landstingsval för Åkerbo härad och erhöll då 4 röster av 19 möjliga till en suppleantplats i landstinget. Schartau hade varit elektor för Skultuna 1863 och 1864 och invaldes 1877 i landstinget (valprotokoll i avskrift i länsstyrelsens arkiv, Västerås).

⁹ Södra domsagan: 1866 inspektor A. Andersson, S:t Ilian, 16 röster i 4 socknar (=16/4), teol. dr. J. E. Nordenson, Munktorp, 5/4; 1872 godsägare C. von Post, Kärrbo, 14/5; 1880 godsägare E. Tersmeden, Tillberga, 9/3. Östra domsagan: 1866 organist O. Sundberg, Nora, 84/2.

¹⁰ Undantaget var kontraktsprosten Nordenson, Munktorp.

börjat förändra sig till böndernas nackdel. Vid dessa val lanse-
rades nämligen två bergsmän som kandidater, vars landstings-
meriter låg närmare tio år tillbaka i tiden.¹¹ 1884 utsågs så
bergsmannen Per Holm från Norberg till domsagans riksdags-
representant utan några landstingsmeriter alls. Han hade vid
denna tidpunkt mycket små chanser att skaffa sig några. Vid
landstingsvalen i Gamla Norbergs bergslags härad var fyrkväl-
det ett faktum.

År 1877 hade den frid brutits, som dittills rått vid landstings-
valen i Gamla Norbergs bergslags härad, som omfattade kom-
munerna Norberg, Västanfors, Karbenning och Västervåla. För-
ut hade bruksägare och bergsmän-hemmansägare delat broder-
ligt på häradets fyra landstingsmandat. Från och med sagda år
började emellertid bruksägarna göra anspråk på samtliga leda-
mots- och suppleantplatser. Bergsmännen gav sig inte utan strid,
men efter 1882 kunde bruksägarna behärska valen fullständigt
genom att de tillsatte samtliga elektorer i Norberg och Västan-
fors, vars folkökning givit kommunen ytterligare en röst i elek-
torskollegiet. Redan 1881, när Per Holm uppställdes som lands-
tingsmannakandidat, föll han igenom med tre röster mot sju för
den segrande gods- och bruksägaren Th. G. Hvitfeldt från sam-
ma socken. Efter en sista tillfällig framgång för bergsmännen
vid 1885 års val behöll bruksägarna och bruksförvaltarna val-
platsen fram till år 1908.¹²

Trots att Holm ingalunda kunde räknas till de fyrkfattiga
var han alltså utestängd från landstinget, genom att häradet do-
minerades av de extremt fyrkrika industrikommunerna Nor-
berg och Västanfors, där ett fyrkvälde låg ovanligt nära till

¹¹ Jan Andersson, Karbenning, riksdagsman 1881, landstingsman 1871-72, och
Johan Öström, Norberg, som 1883 erhöll majoritet i Norbergs och Västervåla
socknar, landstingsman 1873-74.

¹² Omdömena baseras på ett studium av valprotokollen för häradet. Författa-
ren ämnar i annat sammanhang återkomma med en utförligare framställning av
utvecklingen.

hands.¹³ När det gällde riksdagsvalen var situationen en helt annan. År 1884 röstade mittväljaren i Norbergs 158 man starka väljarkår för endast 70 fyrkar. Det var uteslutande på röster från Gamla Norbergs bergslags härad, där kommunerna Norberg, Karbenning och Västervåla gav honom sin majoritet, som Per Holm valdes in i riksdagen samma år.¹⁴

Inte heller Per Holms efterträdare i riksdagen, lantbrukaren Anders Andersson i Olsbenning, Karbenning, kunde peka på några meriter från landstinget före sitt inval 1896, trots att han i motsats till Holm hade ur landstingssynpunkt »rätt» politisk färg, dvs. protektionistens. Inte heller kunde ett relativt högt fyrktal hjälpa honom till ett landstingsmandat, så länge makten i Gamla Norbergs bergslags härad låg kvar i bruksägarnas händer.¹⁵

Samma sak hade gällt också Holms och Anderssons motkandidater, de frireligiösa hemmansägarna C. E. Eriksson från Karbenning (1887 B, 1893) och Gustaf Lindgren från Västerfärnebo (1893, 1896). När Lindgren 1899 invaldes i riksdagen kan man konstatera att den ekonomiskt-sociala nivån hos norra domsagens representanter fortsatte att sjunka.¹⁶ Fyra år senare utsågs han till landstingsman för Vagnsbro härad. Det var i och

¹³ Holm röstade 1884 för inte mindre än 811 fyrkar. Ett studium av Norbergs fyrktalslängder ger vidare vid handen, att fyrktalet där mer än fördubblades mellan åren 1873 och 1877. Ökningen får helt skrivas på den industriella högkonjunkturons konto; den bidrog troligen till den omvälvning av de kommunala maktförhållandena i häradet, som ägde rum åren kring 1880.

¹⁴ Äldre riksdagsmannaval, 1884, statistiska centralbyråns arkiv.

¹⁵ CARLSSON, 1953, s. 427 f. Andersson valdes in i landstinget först 1908, då de frisinnades frammarsch i Norberg återgav bergsmännen-hemmansägarna något av det inflytande de haft före 1880. Andersson ägde 1898 fyra hemmansdelar taxerade till sammanlagt 41 200 kr och skattade dessutom för 140 kronors inkomst av kapital. Detta gav honom 267 fyrkar att rösta för vid kommunalstämmen. Taxeringslängd för Bergslags fögderi 1898 i länsstyrelsens arkiv, Västerås.

¹⁶ Lindgrens hemman taxerades 1898 till 10 000 kronor, vilket gav honom 60 fyrkar. Taxeringslängd för Bergslags fögderi i länsstyrelsens arkiv, Västerås. SOS, ser. R, XVII, s. 128.

för sig inte så uppseendeväckande eftersom häradet, dvs. kommunen Västerfärnebo, var en av länets mest demokratiskt strukturerade. Även där hade emellertid fyrkskalans ekonomiska möjligheter börjat utnyttjas politiskt i början av 1880-talet. Ett överklagande i länsstyrelsen av socknen-häradets val 1881 hade blottat märkliga förhållanden. Det visade sig nämligen, att landstingsförordningen tidigare tillämpats så, att valen i den direktväljande kommunen förrättats med lika, manlig rösträtt. Inte mindre märkligt var att kommunalstämman förklarade sig vilja fasthålla vid den principen även i fortsättningen. Länsstyrelsen måste emellertid ge den klagande rätt – kännetecknande nog en bruksägare, som så småningom fick sin lön i form av sex års landstingsmandat.¹⁷ Att fyrkskalans inflytande förblev en realitet visas av förhållandena vid Lindgrens inval, då han slog ut en organist och högerman. Röstsiffrorna visar, att det inte bara var fråga om en motsättning mellan höger och vänster utan också mellan större och mindre röstägare inom kommunen; vid detta val vägde de mindre över genom sitt större antal.¹⁸

1896 och 1899 års riksdagsmannaval hade visat, att man i två av norra domsagens tre härader föredrog andra representeranter i riksdagen än i landstinget. De hade samtidigt visat en socialt sett sjunkande tendens, som saknade motsvarighet vid landstingsvalen, där tendensen omkring 1880 blivit den motsatta. Kan detta sättas i samband med väljarkårens sociala förändringar?

Allt tyder på att så var fallet. Framför allt från början av 1890-talet förde den allmänna ekonomiska standardstegringen särskilt i industriområden ständigt nya väljarskaror över röst-

¹⁷ Västmanlands länsstyrelsens utslagskoncept 1881:158, länsstyrelsens arkiv, Västerås. Västerfärnebo kommunalstämmoprotokoll 1881 den 24/4, § 3, Västerfärnebo kommunarkiv. Jfr de demokratiska valförhållandena i den angränsande östra domsagan, ovan s. 102.

¹⁸ Lindgren erhöll 2 832 röster av 16 röstande, medan hans motkandidat fick 2 195 röster av 7 röstande. Västerfärnebo kommunalstämmoprotokoll 21/6 1903.

rättsstrecket.¹⁹ Ökningen blev särskilt markerad under senare delen av 1890-talet. I norra domsagan ökade antalet röstberättigade rekordartat mellan 1896 och 1899 års val, från 4,4 till 5,6 % av folkmängden.²⁰ Det innebar en mer än 30-procentig ökning av väljarkåren, som till allra största delen måste ha kommit genom tidigare icke röstberättigade. En liknande maktökning för samhällets lägre klasser var otänkbar i fyrkskalans strikt proportionella värld. Så länge den ekonomiska standardstegringen träffade olika samhällslager i förhållande till deras tidigare inkomst förändrades inte heller tyngdpunkten i landstingets väljarkår, i varje fall inte av ekonomiska orsaker. Men tyngdpunkten försköts desto kraftigare nedåt i andra kammarens väljarkår.

Det var inte mer än följdriktigt, att Gustaf Lindgren vid 1908 års val, då hela 10,0 % av domsagens befolkning var röstberättigade, fick lämna plats för den socialdemokratiska metallarbetaren Gustav Rundgren från Västanfors. Den nye riksdagsmannens kommunala inflytande i röstetal räknat var återigen mindre än föregångarens. Inte oväntat saknade också Rundgren meriter från landstinget.²¹

Samma utveckling som ovan skildrats för norra domsagens del spåras också i länets övriga valkretsar, fastän den där började senare och inte visade samma raska och konsekventa förlopp. Väljarunderlaget breddades inte i samma takt som i norra domsagan, och de sedan gammalt maktägande klasserna kunde därför göra sig bättre gällande. I västra domsagan bröts sambandet mellan landstingsmän och riksdagsmän vid 1892 års riksdagsval, då skräddaren C. F. Wallbom från Köpings lands-

¹⁹ För denna utveckling se ANDRÉN, 1937, s. 205 ff., CARLSSON, 1953, s. 13 ff.

²⁰ SOS, ser. R, XII, s. 35; XIII, s. 34.

²¹ Rundgren skattade 1908 för 1 400 kronors inkomst, vilket betydde ett röstetal av 30 fyrkar, 1908 års kronouppbördsbok för Bergslags fögderi, länsstyrelsens arkiv, Västerås. De socialdemokratiska representanterna från Västanfors vid 1909 års val kunde inte hindra återväljandet av en bruksägare-högerman. Valprotokoll i tingshusets arkiv, Norberg.

församling röstades in i andra kammaren. Han var naturligtvis otänkbar som kandidat till ett landstingsmandat eller ens till ett elektorsuppdrag. Sitt säkraste röststöd hade Wallbom och den efterföljande vänsterkandidaten, hemmansägaren, handlanden och församlingsföreståndaren Adolf Jansson, Hed, i Skinnskattebergs bruksdominerade härad. Men till landstinget sände samma härad idel bruksägare och bruksförvaltare.²² Först 1909 fick Adolf Jansson, som redan 1902 valts till riksdagsman, en suppleantplats i landstinget. Här som i Gamla Norbergs bergslags härad lyckades alltså vänsterpartierna rycka fram och göra sig gällande under »fyrkväldets» sista dagar.²³

I södra domsagan var det först 1899 som en i landstingssammanhang oprövad man, mejeristen John Pettersson, Björskog, ställdes upp som riksdagsmannakandidat. Redan vid 1902 års val kunde sedan vänstern, fortfarande med huvudsakligt stöd i bruksorterna Surahammar, Hallstahammar och Ramnäs, sätta in folkskolläraren Johan Forssell i andra kammaren. Pettersson och Forssell var naturligtvis inte bara politiskt utan också socialt-ekonomiskt föga gångbara kandidater i landstingssammanhang. Även här representerades industrikommunerna av bruks-tjänstemän vid landstingsvalen.

Sambandet mellan industrialisering och skillnad i landstingspolitisk och andrakammarpolitisk opinion framstår klart i norra, västra och södra domsagens val. Där industrialiseringen var starkast, där förstordes denna skillnad också snabbast. I östra domsagan var situationen en annan. Ännu 1909 bestod denna valkrets fortfarande av ganska renodlad jordbruksbygd. Andelen röstberättigade hade redan från början varit hög och ökade sedan blott obetydligt. Även vänsterns kandidater tillhörde i regel den hemmansägarklass, som här inte var avstängd från deltagande i landstingsangelägenheter, och alla lyckades de i varje fall uppnå värdigheten av att utses till kommunens elek-

²² Uppgifter i äldre riksdagsmannaval, statistiska centralbyråns arkiv och i landstingstrycket åren 1892–1909.

²³ Jfr ovan s. 111 f., 118.

tor vid landstingsvalen.²⁴ Att det där sedan oftast var politiskt omöjligt för dem att komma vidare är en annan sak.

Traditionen med landstingsmeriterade riksdagsmän följdes i östra domsagan perioden ut. De mindre jordbrukarna dominerade både vid landstings- och andrakammarval. Men riksdagsvalen efter år 1900 kan i viss mån ändå sägas utgöra undantag. De frireligiösa frisinna kandidater vid 1902 och 1905 års val, som 1908 invaldes i riksdagen, hemmansägaren Johan Andersson från Östervåla, hade visserligen suttit i landstinget sedan 1903, men det berodde på att hans landstingsvalkrets, Våla härad, var mer demokratiskt skapt än den större riksdagsvalkretsen.²⁵

Landstingen framstod i förhoppningarna på 1860-talets reformvänner som politiska skolor för folket.²⁶ Som sådana hade de också fungerat i Västmanlands län. Men från tullstridens dagar kan man konstatera en utveckling som betydde, att landstingsmeriteringen fick allt mindre betydelse för riksdagsmannakandidatens nominering och val. Vänsterns män var i stor utsträckning utestängda från deltagande i landstingets affärer, och för dem kom helt naturligt meriter av annan art, främst verksamhet i folkrörelserna, att bli avgörande. Men också för högerkandidaterna började landstingsmeriter spela mindre roll. Att godsägare fortfarande inte behövde vara så beprövade i landstinget för att kandidera i riksdagsmannaval är inte förvånande.²⁷ Men i 1905 och 1908 års val i de tre in-

²⁴ Enda undantagen noteras vid valet 1884, då hemmansägare A. Andersson, Västerlövsta, samlade nio röster i fyra socknar och kommunalstämмоordföranden och organisten J. Åkerlund, Östervåla, femtio röster i två socknar. Ingen av dem förekom någonsin i landstingssammanhang.

²⁵ Den kommunala rösträttens struktur enligt 1905 års siffror i SOS, ser. R, XVII, s. 128 f.

²⁶ GÖRAN B. NILSSON, Landstingsfrågor i riksdagen, i Hundra år under kommunalförfattningarna 1862–1962, 1962, s. 164.

²⁷ Västra domsagan: 1892 godsägare J. A. Källström, Karlskyrka, 1893 och

dustrialiserade domsagorna hade högerkandidaterna lika litet som sina motkandidater ens varit elektorer vid landstingsvalen. Det gällde den i södra domsagan 1905 invalde men 1908 utslagne frikyrkliga hemmansägaren Axel Lundblad från S:t Ilian, i västra domsagan 1908 års kandidat lägenhetsägaren J. E. Gustafsson, Arboga, och i norra domsagan hemmansägaren och handlanden E. V. Andersson, Norberg, i 1905 års val.²⁸ Demokratiseringen av andra kammarens väljarkår hade gått så långt att det var nödvändigt även för det moderata partiet att ta hänsyn till den. Därmed bäddades för en överrepresentation av folkrörelsernas folk i riksdagen. Sambandet mellan de tre domsagornas riksdagsval och landstingsval hade fullständigt brutits.

Andra orsaker än andrakammarväljarkårens demokratisering kan tänkas ha bidragit till den djupnande klyftan mellan landstingets och andra kammarens representation men är svåra att fixera. Säkert är att den utveckling, som innebar att städernas andel av landstingen ökade, samtidigt som deras gamla överrepresentation i riksdagen alltmer minskade, medförde, att landstingens sammansättning blev exklusivare jämfört med andra kammarens. Städernas representation i landstingen undergick nämligen inga större sociala förändringar utan dominerades ännu 1909 av den högre borgarklassen.²⁹ Men medan städernas andel av landstingen 1869 uppgick till 16 % hade den 1907 ökat till 23 %, trots att Norrköping, Malmö och Gävle under tiden lämnat landstingsgemenskapen. I riksdagen var andelen oförändrad, 22 %, men betydligt mer demokratisk än

1902/3 den frikyrkliga storarrendatorn E. J. Thermaenius, Köping (båda hade varit elektorer och landstingskandidater). Södra domsagan: 1901 och 1902 godsägare A. Hamilton, Tillberga. Norra domsagan: 1884 bankkamrer L. Norman, Norberg, 1890 ingenjör G. A. Granström, Norberg (den senare elektor vid flera tillfällen).

²⁸ Redan Anders Andersson hade saknat alla landstingsmeriter. Vid 1908 års val ställde högern inte upp någon kandidat i norra domsagan.

²⁹ Se ovan s. 108 f.

1869, vilket antyder att utvecklingen på landsbygden haft sin fulla motsvarighet i städerna.

En andra faktor som a priori borde ha verkat breddande på andrakammarvalen jämfört med landstingsvalen var övergången från indirekta till direkta val. Sten Carlsson har fastställt att denna övergång på 1890-talet ofta medförde en radikalisering av valen.³⁰ Men en granskning av samtliga valkretsar, som deltog i den stora övergången från direkt till indirekt valsätt åren 1867–69 jämfört med dem som behöll det indirekta ger inte samma resultat. Detta är dock inte överraskande mot bakgrunden av Gunnar Wallins undersökningar om sambandet mellan omvalsfrekvens och valsätt under tiden 1866–84.³¹

En tredje faktor, vars inverkan på valutfallet är svår att bedöma, är valdeltagandet vid andrakammarval, som steg kraftigt med tullstriderna och sedan stannade på en högre nivå än förut. Det är mycket troligt, att denna förändring i väljarbeteendet haft inverkan på demokratiseringen av andrakammarvalen. Sannolikt har de sämst situerade andel av väljarkåren ökat kraftigast, och därmed också ökat förutsättningarna för deras inflytande. Men för att fastställa i hur hög grad det ökat, fordras en bearbetning av ett stort antal kommunala röstlängder.³²

6

I hur stor utsträckning var utvecklingen i Västmanlands län representativ för det övriga Sverige? Frågan är inte lätt att ge svar på, eftersom landstingens och riksdagens sociala samman-

³⁰ CARLSSON, 1953, s. 37.

³¹ Endast klara fall av förskjutning i den valdes sociala status har beaktats. Den demokratisering av andra kammaren, som valen mellan 1867 och 1869 medförde, tycks snarare ha varit kraftigare i de valkretsar, som valde indirekt. Jfr WALLIN, a.a., s. 417 f.

³² Valdeltagandet på rikets landsbygd låg mellan 1872 och 1884 på mellan 16 och 21 % för att efter tullvalets kraftiga ökning 1887 pendla mellan 30 och 45 %. Vid 1908 års val ökade deltagandet ända till 57 %. Siffrorna ur den officiella valstatistiken. Jfr WALLIN, a.a., s. 395.

sättning erbjuder det enda tillgängliga jämförelseobjektet och, som den föregående framställningen visat, förändringar i väljarkåren långt ifrån alltid och genast avspeglat sig i valresultatet. En jämförelse, som ovan gjorts för städernas del, antyder dock tendensen i utvecklingen och skall därför ges även beträffande landsbygden.

Tabell 8. *Landsbygdsrepresentanternas yrkesfördelning i samtliga svenska landsting 1869 och 1907¹*

Grupp	1869		1907	
	Antal	%	Antal	%
Större jordbrukare	173	20	170	17
Större företagare och chefstjänstemän	90	10	143	15
Högre ämbetsmän	97	11	64	6
Mindre jordbrukare	463	52	513	53
Mindre företagare och tjänstemän	31	4	64	6
Lägre ämbetsmän och folkskollärare	29	3	21	2
Hantverkare och arbetare	1	—	1	—
Summa	884	100	976	99

Tabellens uppgifter måste tagas med mycken försiktighet eftersom undersökningen i stor utsträckning måst baseras på titelbruket. Företagargruppens frammarsch på landsbygden förefaller dock väl belagd. Men dess vinster vanns i stort taget på bekostnad av gruppen högre ämbetsmän. Inom denna är det helt och hållet officerarna som står för förlusten, helt naturligt med tanke på boställsindragningarna på 1870-talet. Förhållandena i Västmanlands län gör det troligt, att dessa mandat erövrats av bönderna, som i andra kretsar förlorat dem till företagarna.

Om ett ökat fyrkvälde, som givit utslag i landstingens sammansättning, ger dock tabellen inte anledning att tala om, lika litet som fallet var i Västmanlands län. Räknar man till den högre medelklassen de tre förstnämnda yrkeskategorierna finner man, att dess ställning knappast förändrats alls. Men – och

¹ Källor: se ovan s. 96, not 4. 1907 har personer med titeln lantbrukare förts till gruppen mindre jordbrukare.

det är också viktigt – några representanter för de lägre klasserna hade 1907 fortfarande inte vunnit inträde i landstingen.

Och det var inte bara i Västmanlands län som dessa nya klasser hade börjat göra sig mer och mer gällande i andra kammaren och valen till andra kammaren. I 1907 års riksdag satt sex landsbygdsvalda representanter för hantverkare och arbetare. Alla var de representanter för industrialiserade och bolagsvalkretsar.² Det är tydligt, att tendensen från Västmanlands län går igen – skillnaden mellan landstingsrepresentation och andrakammarrepresentation hade förstorats kraftigast i industribygderna, medan jordbruksområdenas val hade mindre känning av förändringar i väljarkårens ursprungsgemenskap.

Det finns en annan möjlighet att konfrontera resultatet av undersökningen i Västmanlands län med förhållandena i riket i sin helhet. En undersökning av andrakammarledamöternas landstingsmeritering för vissa år under tiden 1867–1906 har nämligen utförts av J. L. Hartmann och Arne Wählstrand.³ Även om deras definition av begreppet kommunal meritering varit snävare än den här använda, bör resultatet från deras undersökning av hur många andrakammarledamöter, som suttit i landstinget *före* sitt inval i riksdagen, ge en god bild av sambandet mellan länskommunal och riksrepresentation, och av hur detta samband upplöstes.

Hartmann-Wählstrands undersökning omfattar även städerna. Nu kan man dock inte begära, att en riksdagsledamot från Stockholm, Göteborg, Malmö (från 1871), Norrköping (från 1872) och Gävle (från 1893) först skall ha skaffat sig landstingsmeriter, eftersom dessa städer inte deltog i landsting. Hart-

² Oxie härad, Västerbergslags härad, Gästriklands östra domsaga, Sköns tingslag, Njurunda, Indals och Ljustorps tingslag, Kalix domsaga. Terminologi och bestämning efter CARLSSON 1953, s. 424 ff.

³ Studier över den svenska riksdagens sociala sammansättning, SSFU 7, 1936, s. 128 ff.

mann har förbisett detta förhållande, varför hans siffror inte kan användas utan korrigerig. Räknas ovannämnda städers representanter bort, höjs siffrorna för landstingsmeritering betydligt och antyder dessutom ett annat förlopp i utvecklingen än det av Hartmann redovisade.

Tabell 9. *Andrakammarledamöter med meriter från hemkommun och landsting under perioden 1867-1906⁴*

År	Landstingsmeriterade enligt		Primärkommunalt meriterade enligt	
	Hartmann-Wählstrand		Hartmann-Wählstrand	
	Antal	%	Antal	%
1867	109	57	140	74
1876	132	67	155	78
1885	140	65	165	77
1897	130	56	165	71
1906	107	47	163	71

Om man bortser från periodens första år, då meriter från de nyinrättade landstingen spelat större roll för Västmanlands län än för landet i övrigt, styrker tabellens omräknade siffror den föregående undersökningens resultat. Ännu 1885 låg landstingsmeriteringen hos andrakammarledamöterna på en mycket hög nivå, högre t.o.m. än den primärkommunala meriteringen.⁵ 1897 har sambandet med landstingsverksamheten sjunkit både

⁴ Källor: HARTMANN och WÄHLSTRAND, a.a., s. 144, 169. Wählstrand har observerat, att storstädernas representanter inte kan ha haft landstingsmeriter, men hans alternativt givna procentsiffror inkluderar riksdagsmän med meriter från stadsfullmäktige i städer utanför landsting. Dessa städer har utslutits i ovanstående tabell. Möjligen kan något procenttal härvid bli för högt genom att någon storstadsledamot i den ursprungliga tabellen av någon anledning haft landstingsmeriter från gångna tider.

⁵ HARTMANNs slutsats s. 145, att landstingen spelade en mindre roll än primärkommunen för riksdagsmeriteringen måste modifieras. Landstingsmeriter bör rimligen ha varit minst lika viktiga som primärkommunala i valkretsar, som omfattat mer än en kommun, eftersom de gjorde vederbörande känd utanför sockengränsen. I städerna har däremot landstingsmeritering förmodligen spelat mindre roll, vilket antyds av att siffrorna för jordbruksrepresentanternas landstingsmeritering genomgående ligger högre än för kammarledamöternas i allmänhet. Se ovan anförda tabeller jämförda med här givna medeltal.

i absoluta och relativa tal, och utvecklingen påskyndas sedan ytterligare till läget vid 1906 års riksdag, i vilken bara något mer än hälften av riksdagsmännen hade erfarenheter från landsting.

Wählstrand har avläst den sjunkande kommunala meriteringskurvan för andrakammarledamöterna och trott sig finna orsaken i de politiska rikspartiernas uppkomst. Förklaringen kan inte godtagas. Före sekelskiftet existerade endast det socialdemokratiska partiet, som spelade en obetydlig roll i andrakammarvalen. Av större betydelse var förmodligen den av Wählstrand observerade verksamhet som bedrevs av Sveriges allmänna rösträttsförbund.⁶ Förhållandena i Västmanlands län pekar också på andra verksamma faktorer. Mycket talar för att den nomineringsverksamhet som bedrevs av ideella föreningar spelat en avgörande roll för att kandidater utan kommunala meriter kunnat erhålla sitt riksdagsmandat trots detta sitt handikapp.⁷

Men detta gäller de *politiska* förutsättningarna för den försvagning av sambandet mellan landstingen och andra kammaren, som påbörjats mellan 1885 och 1897. Att fyrkskalans möjligheter då hade börjat utnyttjas spelade därvid en begränsad roll. Långt mer avgörande har varit den ekonomiska standardstegringen och därav följande tillväxten av andra kammarens väljarkår. Det är den som har bestått de *ekonomiskt-sociala* förutsättningarna för andrakammarvalens och andra kammarens demokratisering och därmed också för fyrkskalans ökade politiska betydelse.⁸

Landstingens väljarkår genomgick säkerligen mycket små förändringar i jämförelse med andra kammarens. De för småfol-

⁶ WAHLSTRAND, a.a., s. 165 ff. VALLINDER, a.a., s. 225 ff.

⁷ Jfr WALLIN, a.a., s. 420.

⁸ I. N. SANDSTRÖM talar i Studier över den svenska riksdagens sociala sammansättning, s. 110, jfr s. 101, om att fyrkskalornas inflytande började visa sig alltmer väsentligt omkring 1890. Någon förklaring till fenomenet ges inte.

kets del förbättrade politiska förutsättningarna verkade endast ofullständigt till någon förstärkning av deras inflytande i landstingen.⁹ Fyrskalan fick därför i takt med andra kammarens sociala deklassering en allt större roll som väktare av de högre samhällsklassernas intressen i första kammaren. Den stigande inkomstnivån förvandlade samtidigt de ekonomiska valbarhetsvillkorens tidigare huvudroll i detta sammanhang till en biroll.¹⁰

Louis De Geers tvåkamarsystem undergick genomgripande förändringar under tiden fram till 1909, men det var inte lagstiftningen som åstadkom dem utan den ekonomiska utvecklingen. Förutsättningen för detta var den olikhet i rösträttsgrunden, som till att börja med inte hade spelat någon roll som karaktärsskiljande moment mellan riksdagens båda kamrar.

Avgörande för utvecklingen synes 1870- och 1890-talens industriella högkonjunkturer ha varit. Industrialiseringen ledde i vissa kommuner tidigt till maktförluster för lantmännen i landstingsvalen, medan de i andrakammarvalen fortfarande kunde hävda sin ställning. Senare fick de ekonomiska framstegen sitt viktigaste resultat i en demokratisering av andra kammarens väljarkår, som genom det i tullstriderna ökade politiska intresset direkt kunde slå igenom i valresultaten. Och även där de nya, fattigare väljargrupperna inte kunde insätta egna representanter i riksdagen, åstadkom deras ökande betydelse stora förändringar i andrakammarvalens förberedelser och förande. Mot detta kontrasterade den betydligt mer statiska karaktären hos landstingsvalen, där i stort sett samma grupper dominerade år 1866 som år 1909.

⁹ I 1909 års landsting var endast en ledamot och en suppleant anslutna till Frisinnade landsföreningen, Gustaf Lindgren och Adolf Jansson, Frisinnade landsföreningens matrikel, KB. Socialdemokrater saknades helt. Folkrörelsernas intressen var dock bättre tillgodosedda än vänsterpartiernas.

¹⁰ Att uppmjukningen av de ekonomiska valbarhetsvillkoren beredde vägen för 1907 års lösning av rösträttsfrågan var dock knappast någon tillfällighet. Det vore värt att undersöka vilken roll valbarhetsvillkoren spelade i förstakammarvalen under 1900-talet.

Forskningen har tidigare lagt alltför stor vikt vid fyrkskalans verkningar vid de äldre landstingsvalen. Det är efter vad som ovan sagts inte svårt att se bakgrunden till detta förhållande. Rexius anger den själv, när han påpekar att frånvaron av diskussion i rösträttsfrågan på 1860-talet måste förvåna den »nutida betraktaren, som är van att betrakta fyrkskalan som själva hörnstenen i tvåkammerssystemet . . .»¹¹

Fyrkskalan var 1909 verkligen något av en hörnsten för första kammarens uppbyggnad. Så hade inte varit fallet fyrtio år tidigare. Den anakronistiska tolkningen av representationsreformen och dess följder måste i väsentliga avseenden modifieras.

Göran B. Nilsson

SUMMARY

When Louis De Geer, Prime Minister and Attorney General, proposed the new two chamber system which became law in Sweden in 1866, he asserted that a necessary condition for reform was that both chambers should, in the last resort, rest on the same electoral basis. In the election of both the first and second chambers the power should lie in the hands of the middle class, even though the first chamber would later acquire a far more exclusive character, politically and socially speaking, primarily as a result of eligibility depending on high income, lack of salary and long terms of office. Historians, however, following Gunnar Rexius (1915) have rejected this theory of De Geer's concerning the common origin of the two chambers. In their view the higher classes of society dominated the elections of the first chamber from the very beginning, since elections to the *landsting* (the provincial council), which elected the first chamber, were carried out according to a property scale, the *fyrkskala*, where the number of votes was in direct proportion to the voter's municipal tax. In the elections to the second chamber, on the other hand, every man whose income exceeded a certain low amount had an equal vote.

¹¹ REXIUS, a.a., s. 310.

The present study represents an attempt to assess De Geer's theory by comparing the results from rural elections to the *landsting* and the second chamber. It is chiefly based on material from Västmanland, one of Sweden's 24 provinces.

We begin by noting that De Geer's assessment was shared even by his opponents. They seem to have had good reason for this: not merely that the elections to the Fourth Estate were held according to the same property scale as that employed in the case of the *landsting*. At the time when the new representational constitution was finally adopted the *landsting* elections had been held for 3 years and their results were well known to politicians. In point of fact a direct comparison of the social composition of the *landsting* of 1867 and of the second chamber of the same year indicates that the differences between them were very slight; in both cases the Farmers held a good 40 % of the seats (Table 1).

Thus far was De Geer's theory of the common origin of the two chambers justified. It seems however that a more detailed comparison, intended to determine the influence of the separate property scales, can, for technical reasons, be undertaken only constituency by constituency. A detailed comparison is therefore carried out for the province of Västmanland, where the voters in the 1866 election to the second chamber seem to have been considerably wealthier, and therefore more influential in municipal affairs, than the *landsting* electors. This paradox is primarily explained by the fact that the majority of the latter were appointed from the jurymen who were elected by universal male suffrage.

Further investigation of the *landsting* electorate at the elections in the province of Västmanland between 1863 and 1872 indicate that the farmer voters at first did not make use of their majority in the electoral colleges, but that they later did so to an all the greater extent, although development has been said to tend in the opposite direction. Furthermore, there are indications that there was no question of a plutocracy, but that the *fyrkskala* effectively prevented the lower classes of society from any influence in *landsting* affairs. Conditions in Västmanland seem in this respect to have been representative of an average Swedish *landsting*.

The arguments in favour of the existence of a plutocracy in the older *landsting* elections, which were put forward by earlier scholars, are reviewed. Their mistaken judgement of the effects of the *fyrkskala* are seen chiefly as a consequence of the fact that they

employed the official suffrage statistics of 1905. These statistics may possibly have been affected by political bias. In any case the statistical measurement methods used have given too gloomy a picture of the opportunities of the lesser voters to make themselves felt in the *landsting*.

Finally an attempt is made to sketch the further development until 1909 when a rather radical franchise reform was carried through on both the local and the national levels. A comparison between the *landsting* of 1869 and that of 1907 indicates a comparatively marked continuity of composition, although the industrialists had gained ground. An investigation of the conditions in the province of Västmanland seems to show that this same continuity was characteristic also of the *landsting's* electorate. In the second chamber of 1907, on the other hand, the influence of the lower classes had increased considerably: this is seen against the background of the increase of the percentage of voters in relation to the population from 5.5 % in 1866 to 8.5 % in 1907. This increase was largely due to the economic boom in the 1870's and, especially, the 1890's, which conferred the income dependent franchise on craftsmen and labourers. But since the economic rise in standards affected all classes to a greater or lesser degree the economic changes had little or no effect on the electorate of the *landsting*, where the property scale depending on tax prevented changes in the balance of power. The common origin of the two chambers therefore was in 1909 not nearly as strong as it had been 40 years before.

The development is studied in detail in the province of Västmanland, with a survey of all the second chamber candidates in their relation to the *landsting*. An originally strong bond began to weaken in 1880 and was completely broken by 1909 in the three industrialized constituencies. In the fourth, agricultural, constituency development has been much slower. An earlier investigation, whose figures are here corrected, shows that the personal bond between the second chamber and the *landsting* in the country in general began to weaken some time between 1885 and 1896.

The author maintains that the situation in 1909, when the economic changes had made variations in the structure of the voting system really important, but at the same time diminished the significance of the economic conditions for eligibility to the first chamber, probably influenced scholars in their assessment of De Geer's reform work in the 1860's, when conditions were entirely different.